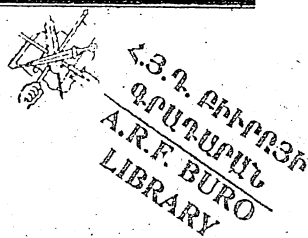

ԻՐՈՇՆԿԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

1895-1896

1895 թվականը Հայ ժողովրդի կեանքի ամենատխուր թվականներից է. նա շաղախած է արիւնով ու կրակով. 1895 թվականը Հայ ժողովրդի համար սգոյ թվական էր:

Հայ ժողովուրդը Սասունի ջարդը կրելուց յետոյ մեծ յոյսերով ուրբ դրեց այդ թվականը. թմրած, թուլացած ու վճատած ժողովուրդը ուրբի էր կանգնում, յեղափոխական ուժեղ, խոր գիտակցութեամբ սկսում էր զգալ ու ապրել, սկսում էր կեանք ունենալ: Ամեն տեղ տիրում էր ոգևորութիւն, սառած սրտերը ետ էին գալիս, թմրած ուղեղները բորբոքւում—ամենքը գարուն էին երգում...

Եւ այս ընդհանուր խնդրութիւնը քանի գնում՝ զարգանում, աճում էր շնորհիւ տէրրորիստական ու հայ-գուկային յաջող գործողութիւնների: Հմտութեամբ մղւած կռիւը սարսափեցրել էր թշնամուն, իսկ դիպլոմատիային նեղն էր լծել... Յաղթութիւնը ակնյայտնի էր, մի քայլ առաջ պիտի անցնէինք, երբ առաջ եկաւ մի գործ, որ ըստ էի պահանջը չէր և իրերի դրութիւնը ծանրացրեց՝ առիթ տալով թշնամուն օգտել հանգամանքից և իւր չարանենդ ծրագիրը, ընդհանուր կոտորածը իրագործել:

1895 թ. այնքան դառն, այնքան կսկծեցուցիչ է, որ մեզ թոյլ չէ տալիս մի հայեացք ձգել մի շարք նշանաւոր գործերի վրայ, որոնք պարբերաբար տեղի ունեցան առաջին կիսամեակում և շարունակուում են. խոստովանում ենք, տեղի ունեցած ու ունեցող գործերը թշնամու կոտորածի առջև չնչին են.—

Թշնամին կոտորեց և ամենամանխայ, սարսափելի կերպով մի քանի շաբաթայ մէջ տաճկահայ ժողովուրդը տուաւ 80-100 հազար զոհ: Թշնամին չբաւականանալով կոտորել հրդեհեց, ակերեց, թալանեց ժողովուրդի ունեցած-չունեցածը ու կենդանի մնացած մասը խանեց սովի, որ սա շարունակէ իւր սկսածը, և այ-

սօր ակերակների մէջ մերկ ու սոված թափառում են տասնեակ հազարաւոր մարդկային էակներ, փոքր ու մեծ, կին ու տղամարդ. իսկ քանիսն են մեռնում, այդ միայն գիտէ նին հողը, որ իւր գիրկն է առնում այդ թշուառ ու տանջած դիակները:

Այս սարսափելի տեսարանի առջև մենք չենք ընկճւում, չենք յուսահատուում—այդ յեղափոխականի գործ չէ, այդ վատութիւն ու դաւաճանութիւն է: Խոստովանել ճշմարտութիւնը, չիսաբել ոչ ժողովուրդին և ոչ էլ իրեն, այդ չէ նշանակում թուլանալ, ընկնել. ոչ, այդ մեր բաժինը չէ: Հենց անցեալ տարի այս ժամանակ, երբ մենք մի հայեացք էինք ձգում անցեալի վրայ, ասել ենք—«կոտորել չէ նշանակում յաղթել», և մենք այսօր դարձեալ կը կրկնենք նոյնը: Թշնամին կոտորել է, Հայ ժողովուրդն էլ իւր կողմից է նրան հարածներ տւել. բայց թշնամունը ուժեղ է. նա կոտորել է: Կոտորել է, բայց չէ յաղթել, Հայ ժողովրդի ձեռքից չէ խլել ապստամբական անարատ դրօշակը. նա բարձր ու ուժեղ է բռնած, նա կրնկնի պատառ-պատառ եղած, կոխկրտած պիղծ թշնամու ոտների տակ միմիայն վերջին հայի վերջին շնչի հետ:

Բայց ոչ, երբէք թշնամուն այդ չի յաջողել, հա ժողովուրդը անընկճելի է, նրա մէջ այնքան բարոյական ու կենսական ոյժ կայ: Ազատութեան դրօշակը միշտ ծածանելու է Սասունի ու Սեպուհ լեռների գագաթին, ապստամբ Ձեյթունի կրճքին—ապագան նրանն է, և մենք հրաւիրում ենք սգաւոր Հայ ժողովուրդին հաւատ ունենալ ու ակելի ամուր սեղմել, ոյժ տալ նրան:

Այսպիսի մի ծանր ըստ էի, երբ Հայ ժողովուրդը մատնած է ծայրայեղ թշուառութեան, երբ նա մենակ է մնացել ուժեղ թշնամու դիմաց, այսպիսի մի ծանր ըստ էի, դարձեալ յեղափոխական կռիւը առաջ է մղւում. ժողովուրդի յեղափոխական զաւակները հաւատարիմ են մնում իրենց կոչմանը, հաւատարիմ են մընում ապստամբական դրօշակին ու թշնամու հարածների դիմաց կուրծք են բռնում:

Եւ որքան էլ 1895 թ. սգի ու ողբի թվական լինի, որքան էլ նրա յիշատակը դառնութեամբ ու անէծքով լիքը լինի, մենք մտնում ենք 96-ը յուսով ու հաւատով. ներկայ կռիւը դուրս է երկար կը տւել, թշնամին ներ-

կայ պայմաններում կարող է մեզ մի քանի հարածներ
ևս հասցնել, բայց նա յաղթող հանդիսանալ երբէք
չէ կարող. նա կենսականութիւն չունի, նա իւր
գոյուցութիւնը պարտական է ճակատագրին:

Մենք շատ լաւ ենք ճանաչում թշնամուն, գիտենք
նրա ոյժը, գիտենք նրա առաւելութիւնն ու պակասու-
թիւնները և որովհետեւ մենք նրան գիտենք, ճանա-
չում ենք, մեր կռիւը կը լինի ոչ թէ անիմաստ, մշու-
շի մէջ, այլ չափած, կշռած, ինչպէս միշտ:

Եւ առաջ տանելով այդ կռիւը, մենք յոյս ունինք
յաղթող հանդիսանալ, մենք յոյս ունինք, որ թշնա-
մուն կստիպենք զինանել ու տեղի տալ, մենք կստի-
պենք թողնել կառավարութեան ղեկը ժողովուրդներին,
որոնց են պատկանում իրաւունքը, դատը, խօսքը և
հողը:

Հայ ժողովուրդ, այսպիսի յոյսերով փակենք դռն
թւականը, այսպիսի յոյսերով մտնենք 96 թւականը.
ձեռք ու թիկունք տանք և ճակատագրով ապրող թըշ-
նամուն դէմ կռուելով՝ վեճեմնդիր լինենք հազարաւոր
նահատակների, աւերակ դարձած երկրի համար:

Չողբանք, որ այսօր կան երկիրներ, ուր ինդում, ու-
րախանում են... չվհատուինք, որ մենք մտնում ենք 96
թւականը կրած ամենասարսփելի վէրք՝ սգաւոր ու
տխուր, հազարաւոր վիրաւորեալների, քաղցածների և
մերկերի հետ, չվհատուինք, այդ թուլութեան նշան է,
դա յուսահատութիւն է. իսկ յուսահատել, կը նշա-
նակէ ինքնասպանութիւն գործել, կը նշանակէ թշնա-
մու տտերի տակ դնել իւր պատիւը, իւր ապագան. ոչ,
երբէք: Մահ կամ ազատութիւն, ահա զփակ ելքը. մենք
չենք ստորանալ, մենք չենք թոյլ տալ, որ մեզ վոյ նա-
յին զգանքով ու արհամարանքով. մենք մեր հերոսա-
կան ընդդիմադրութեամբ, անհաւասար կռուի մէջ քա-
ղութեամբ մարտնչելով կամ ազատութիւն ձեռք կը
բերենք, կամ քաղութեամբ կընկնենք պատերազմի դաշ-
տում՝ բիծ թողնելով մարդկութեան ճակատին... որ
նրա դատապարտութեան նշանը կը լինի:

Մտնենք 1896 թւականը՝ վիրաւորւած ու սրտի կրս-
կիծով, բայց լի վեճեմնդրական ոգով ու արիութեամբ՝
աւելի ոյժ տալու ստորաքարը, գարշելի թշնամու դէմ
մղած կռուին: Սուլթանի կառավարութեան ու մեր ճա-
կատագիրը որոշողը կռուին է, կռուենք ամենալարւած
ուժերով, ամեն տեսակ միջոցներով. չպէտք է ոչինչ
ինայել, պէտք է գործ դնենք, ինչ որ կայ մեր տրամա-
դրութեան տակ—լինի ուումը, լինի ատրճանակ թէ
հրացան, լինի սուր թէ բահ, այս է պահանջում մեզ-
նից «քաղաքակրթւած» ու «մարդասէր» աշխարհը...
այս են պահանջում մեր ներկան ու ապագան:

Ձ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Ի Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

ԵՆՐՈՊՊԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

(ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ Կ. ՊՈԼՍԻՑ)

22-ին Դեկ. Գերմանական դեսպանը Ձէյթունի ապս-
տամբներին կամ բնակիչներին ընդհանուր կոտորածի
վերաբերմամբ՝ Դրանը նոր գիմուսներ արաւ: Անգլիա-
կան դեսպանը ոյժ տւաւ առաջինի ծանուցագրին:
Բայց և այնպէս վախենում են, թէ Ձէյթունի դա-
ւաւը արդէն աւերած լինին և հայերը կոտորած:

* *

24-ին Դեկ. Ձէյթունի հայերը յարձակում գոր-
ծեցին Հիհիլ թուրք գիւղին վրայ, թաւանեցին, յետոյ
այրեցին և 10 մարդ էլ սպանեցին:

—Ստեֆանի գործակալութեան Պոլսից քաշած մի
հեռագիր հաղորդում է, որ վեց մեծ պետութիւնների
դեսպանները առաջարկեցին Դրան իրենց աջակցու-
թիւնը Ձէյթունի ապստամբների հետ բանակցութեան
մտնելու համար: Հայէպի Եւրոպական հիւպատոսները
ապստամբավայրը պիտի ուղարկին իբրև պատիրակ:

* *

25-ին Դեկ. Հայէպից ստացած տեղեկութիւնների
համաձայն, կայսերական բանակները տիրել են Ձէյ-
թունին. ապստամբները փախել են լեռները:

* *

26-ին Դեկ. Աւստրիայի դեսպան պ. Քալիչէ յոյս
յայտնեց սուլթանին՝ թէ նա ամենախիստ միջոցներ
ձեռք չի առնիլ զէյթունցիների դէմ:

27-ին Դեկ. Պաշտօնական տեղեկութիւնների համա-
մատ, Ձէյթունը գրաւելու ժամանակ՝ կռւում ընկել
են 2500 հայ և 250 թուրք:

* *

28-ին Դեկ. Ձէյթունի մասին հակասական լուրեր
են պատում. ոմանք ասում են թէ մեծ կռիւ է տեղի
ունեցել և 2500 հոգի մեռել են, իսկ միւսներն էլ
թէ միայն ամրոցն է առնել: Սակայն վերջին լուրե-
րին նայելով՝ հաւանական է երևում, թէ թուրքերը
գրաւել են Ձէյթունի բոլոր կիրճերը և այդպիսով
ապստամբներին զոհել են ապրուստի միջոցներից:

Դեսպանները խնդրել են Բ. Դոնից խնայել անպաշտ-
պան փախստականներին, ինչպէս և կանանց:

* *

28-ին Դեկ. Վիսապաշտօնական աղբիւրից առնւած
լուրերի համաձայն, թուրքերի ձեռքը ընկած է Ձէյ-
թունի զօրանոցը ֆրայն:

Դ Ա Շ Ն Ա Կ Յ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

Հ Ա Յ Դ Ո Ւ Կ Ա Յ Ի Ն Խ Մ Բ Ի Կ Ռ Ի Ի Ը

Դ Ի Լ Ի-Պ Ա Պ Ա Յ Ո Ւ Մ

Ահա երկու օր է Բասեն գաւառակի մէջ մեր ոտ կոխելը: Անոր սարսափելի վիճակը գէթ մասամբ կուզէի լոյս աշխարհ հանել, գրի առնելով կատարող չարութիւնները: Այս բողոքի Դէլի-Պապայի քրդաց խուռն բազմութիւն սոված գայլերի պէս հայ գիւղերը շրջապատած հրացանի ձայներէն ականջնիս կը խլանայ, կը վազենք դէպի հրացան, գէպի մահ...

Արևը նոր էր ծագել, մեր հայրուկները, որք գիւղի բոլորտիք պահապան էին, թշնամին տեսնելով, ձայն տւին՝ թէ «ժամանակ է, եղբայրք, կամ մեռնիլ, կամ չթողնել, որ հայ ընտանիքն ու զաւակները թշնամու գիրկն ընկնին»:

Մեր շրջակայ հայ գիւղերը բոլորն էլ ոչնչացան, նոյնը կապառնայ այսօր և այս գիւղին, դէտեսպրտիք, վատութեամբ չաղտոտենք մեր անունը ու պատիւը:

Երբ թշնամին շրջապատեց Տէլի-Պապա գիւղն և ըսկսաւ հրացանի որոտումներով յարձակման նշան տալ, ի մի ժողոված հայրուկները բաժնւեցին մի քանի խումբերի և գիւղի բոլորտիք ամուր գիրք բռնելով, սկսեցին կարկոտի պէս տեղացնել գնդակները թշնամու գրէխին: Երբ կռիւը սկսեց տաքանալ, երկու հայրուկ սկսեցին երգել՝

«Ազատութեան այն վառ սերը
Թող որոտայ մեր սրտում,
Իմ Հայրենաց սուրբ անունը
Ինձ պատերազմ է կանչում»:

Թշնամին թէև 500 հեծեալ չորս կողմից շրջապատած, բայց երբ տեսաւ հայ երիտասարդների անվահեր սիրտը և քաջութեամբ կռիւը, սկսաւ յետ նահանջել: Աերջապէս մինչև երեկոյեան արևը մտած ժամանակ քանիցս կատաղաբար յարձակւեցին և միշտ կորագլուխ յետս վերադարձան. յաղթութիւնը մերն էր:

Մէկը այլ ևս ոչ Եւրոպայի խաբուսիկ յոյսերէն և ոչ թուրքի խորամանկութիւններէն կը խաբւինք, մենք գիտենք մեր ճանապարհը, միայն մեր հայ եղբայրք ու շարքութիւնը կը հրաւիրենք դէպի մեզ, որ արեան և պատերազմի մէջ կը լողանք:

Օգնութիւն, օգնութիւն կը պոռանք, հայ եղբայրներ.—Արդեօք թշուառի ձայնին ու աղաղակին լսող կայ: Ներկայ բողոքն կորսնցնել, ժողովուրդ մը կորսնցնել է:

Օգնեցէք մեզ այժմ կամ երբ էք:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Յ Ն Ե Ր

Կ Ա Ր Ի Ն

Կողովուրդ մն, կոտորու՞մ են
Աւերու՞մ են Հաւատամն:
Մ. Սաֆարիան

I

Աերջին մի քանի ամիսների ընթացքում Հայկական հարցի ստացած այս կամ այն կերպարանափոխութիւնը առիթ է տալիս հազար ու մի ցաւալի մտածութիւնների. մի կողմ կանգնած է վայրագ սուլթանի գազանաբարոյ կառավարութիւնը՝ որը իր ձգձգելու և խաբելու աւանդական քաղաքականութեամբ կամենում է ոչնչացնել մի ամբողջ ազգի մարդկային ամենահասարակ իրաւունքները. միւս կողմ տեսնում եւ լպիրշ դիպրոմատիան, որը բաւականանում է միմիայն կոկորդիլոսի արտասոււնքներ թափելով և որը ականատես տարիներից ի վեր սանջուղ և չարչարող մի բուռն ժողովրդի օրհասական ճգնաժամներին, այնուամենայնիւ գեռ անտարբեր՝ զբաղւած է իւր ստոր և անաւթ խաղերով. իսկ այս բոլորի դէմ յանդիման կանգնած է հայ անվահեր յեղափոխականը, որը անհաւասար կռւի մէջ, կուրծքը բաց, շարունակ արեան գետեր է հոսեցնում՝ նշանաբան ունենալով՝ «Ազատութիւն կամ մահ»:

Սուլթանի անարգ կառավարութիւնը, որը առժամանակ կարծէք իրերի վտանգաւոր դրութիւնից երկիւղ էր կրում և դրա համար չափազանց զգոյշ էր իւր քայլերի մէջ, այժմ համոզւած է, որ կարելի է լուսաւոր համարեած աշխարհին բովանդակ մարդկութեան ամօթաբեր փաստեր տալուց յետոյ դարձեալ մնալ անպատիժ, ձեռնարկեց այժմ իրագործել իւր վաղուցւայ կազմած ծրագիրը, այն է՝ անհնայ կոտորել հայերին Հայաստանում, խեղդել հայի յեղափոխական ոգին իւր երիտասարդ հասակում և դրանով վերցնել մէջտեղից այն կուսակալները, որը կոչւում է Հայկական հարց: Հանգցնել յեղափոխական վառ կրակը, որը հետզհետէ սպառնում է հրդեհի կերպարանք ստանալ մենք կատարելապէս համոզւած ենք, որ այդ չի յաջողել սուլթանի կառավարութեան. իսկ ինչ վերաբերում է կոտորելով ջնջելու սխտեմին, փաստը այս է, որ վերջին մէկ կամ մէկ ու կէս ամուսն ընթացքում սոսձկահարի թւից պակասեց առ նւազն 8-10000:

Սանոյ գազանութիւնները այլևս անցնում են պատմութեան շարքը. այս բողոքին մենք կանգնած ենք գեռ երեկ կատարւած այնպիսի թարմ կոտորածների առջև, որոնք մոռացնել են տալիս մեզ անցեալում պատահածները, այնքան սիրտ կտրատող են տեղի ունեցած փաստերը, այնքան հրէշաւոր և աներեւակայելի են ի

գործ դրւած գազանութիւնները:

Հայ մարդու դրութիւնը սարսափելի է ներկայումս Հայաստանում. ամեն կողմ դժոխք, ամեն կողմ սպանութիւն, ամեն տեղ կողոպուտ. կոտորած Պոլսում, Տրապիզոնում, կոտորած Երզնկայում, Բիթլիսում, Դերջանում, Բաբերդում, Մուշում և այլն, և այլն. և վերջապէս կոտորած Վարինում, որը (ի պարծանս թիւրք կառավարութեան) իւր տեսակի մէջ իբրև առաջինը և ամենափայլունը, կարող է սուլթանի կառավարութեան «հայրական հոգածութեան», նրա շնորհքի, ազնւութեան, և ուժի» մասին գաղափար տալ անգութ, անխիղճ հանդիսատեսներին: Այս կոտորածը վերին աստիճանի եղբրական է և ձեռք գգուշանում ենք երկարապատում նկարագրութիւնից:

II

Վարինում հայերի և թուրքերի յարաբերութիւնը վերջին մի ամառայ ընթացքում՝ պարբերաբար տարածւող լուրերի շնորհիւ, հասել էր սաստիկ լարւած դրութեան. յեղափոխական շարժման իւրաքանչիւր փաստը յուզում, կատաղեցնում էր կառավարութեան և ֆանատիկոս մահմեդականներին, որոնք սպասում էին հայերի կողմից առիթի բոլոր ուժով վրէժխնդիր լինելու համար: Վարնեցիք զգում էին այդ և խոյս էին տալիս առհասարակ ընդհարումներ ունենալուց: Առանց պատահարի անցնում էին օրերը և ամեն զբաղում էր թէ երկրի զանազան մասերում սիստէմատիքաբար կատարւած կոտորածները տեղի չեն ունենալ Վարինում, ուր կառավարութիւնը ըստ երևոյթին ձեռք էր առել ազգու թիւղոցներ: Քաղաքում գտնւած զօրքը՝ հեծելազօր թէ հետևակ, զինւած Մարթինի հրացաններով, լաւագոյն ատրճանակներով, ամբողջ օրը մեծ խրմբերով անց ու դարձ էր անում քաղաքի փողոցները և գլխաւորապէս այն մասերը, որոնք հայերով են բնակեցրած: Տրապիզոնի կոտորածում իրենց դերը փայլուն յաջողութեամբ վերջացնող լազերի հրոսակային խրմբերը եկել հասել էին արդէն Վարնոյ շրջակաները և ամեն կողմ տարածել սարսափ. ճանապարհներին ուղևորները, հայ, անկասկած, կողոպուտում էին և սպանւում, դրա համար էլ շրջականերում ապրող հայերի յարաբերութիւնը ընդհատւած էր բոլորովին քաղաքի հետ: 12 օր է անցել կոտորածից, և այժմ միայն պարզւում են հայերին կառավարութեան վաղօրօք սարքած մեքենայութիւնները. փաստ է այժմ, որ կառավարութիւնը իւր ժամանակին հրաւիրել է քաղաք Բասնի և Օվայի թուրք մեծամեծներին և հաղորդելով նրանց բարձրագոյն հրամանի մասին, հարկաւոր հրահանգները տւել է իւրեանց անելիքների վերաբերմամբ: Այս կարգադրութեան պէտք է վերագրել այն հանգամանքը, որ կոտորածից մի երկու օր առաջ քաղաք էր թափւել թուրք գիւղացիների ահագին բազմութիւն:

Որսորդները պատրաստ սպասում էին թէ երբ կը պղտորի ջուրը ձուկ որսալու համար: Առիթը սպասածից աւելի շուտ ներկայացաւ:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Յ

I

Մեպտեմբեր 26-ին (հ. տ.) Տրապիզոնի շրջակայ ավաններու և գիւղերու պաշտպոզութեամբ տաճիկներն, երբ կառավարութեան կողմէ զինւելով, կանոնաւոր զինւորներու հետ հայերուն վրայ յարձակեցան՝ վատաբար և ձեռքէ եկածին չափ չարիքներ գործեցին անգէն ժողովրդին, կուսակալ Գատրի պէյն՝ այլ ևս գոհ իր սարքած կեղտոտ դաւադրութենէն, հետագրատունէն ալ հրաման ըրաւ, որ իսլամ գիւղացիք իրենց դրացի հայ գիւղերու վրայ քալեն և հիմնայատակ կործանեն. իսկ քաղաքին մէջ մնացածներուն ալ պատուիրեց, որ թալանի սկսեն:

Պատահած չարիքներուն ականատես մէկը կը շարի, կը մնայ թէ ո՞ր կողմէն սկսի պատմել:

— Հիմա՝ արիւնահեղութիւնք, ըկանք, հրդեհ, վերջապէս ամեն տեսակ ցաւ (որոնք Յաճկաստանի համար սովորական են) մէկդի ձգելով, վեր առնենք ակնարկով մը, հայ ժողովրդին վայելած անապահովութեան համար յուսահատօրէն դէպի ապստամբութեան դիմելու վերջնական շարժառիթը:

Թողունք, որ այժմուս ընդունւած «կառավարութիւն» բառը մենք կը հասկենանք իբր քաղաքականացեալ աւազակութիւն և տիրող «որէնքներն» ալ բըռնացիկ շահերնուն ծառայող լոկ զէնքեր. — սակայն ասով հանդերձ, Յաճկաստանի մէջ կը տեսնուի բացարձակապէս՝ թէ գտնւած ամեն պաշտօնէութիւնք բոլորովին անւանական են. ինչու որ տաճիկ տարրը բնականէն կոպիտ ու կըրտոտ ըլլալուն՝ սուլթանական գազանային կամքին հետ միշտ կը կանխեն գծւած օրէնքներն:

Այո, այսպէս ըլլալուն՝ հայերուն համար մանաւանդ, ճշմարիտ իրաւունքի արդար բողոքներ յաւետ անյսելի կը մնային և պաշտօնեաներ միայն այն ատեն քիչ մը կը զիջան էին, երբ աւանդական կաշառքը իրենց մօտենար: Այսքանը ոչինչ: Հայ ժողովուրդը արդէն վարժւած անլուր կեղեքումներու, չէր կարող կամ չէր ուզեր բոլորովին ինքնամոռացութեամբ անիրաւութեան դէմ կենալ, եթէ բնաւ խղճի, պատուոյ, մտքի և հոգու մաքրութեան դէմ սոսկալի դաւաճանութիւններ տեղի չունենային սուլթանի որդեգիրներու կողմէ: Ժողովուրդը մը անհաճոյ հանգամանքներու ներքեւ, երբ կը նկատէ թէ իր գոյութեան իրաւունքը ոչնչանալու վրայ է ստիպւած է սուրբ մարտ մը առաջ տանել:

Թէև դէմը ունենայ ամենաստոր բունպատուութիւն մը և մոլեւանդ իսլամ հասարակութիւն մը. երկուքին բուրովին անընդունակ պահանջին կարևորութիւնը ըմբռնելու. երկուքեակ դժարութիւն մը, որոնց դէմ անպատճառ պէտք է պատուով կուսել:

Թերևս ոմանք հարցնեն՝ Թէ յիշարելի չէ՞ր արդեօք համբերել և այսպէս չը կոտորել, քանի որ միւսլիման կառավարութեան վայրենութիւնները ծանօթ են: Ո՛չ, ոչ:—Յ առաջ տարւած պայքարը միմիայն կը մղէր անտանելի ցաւերու կծու հոսանքէն. վշտակիր հայը միմիայն կրնար մտածել սիրով մեռնել կամ լինել ազատած, որ շատ բնական է: 2էր. կարող բաց աչք տեսնել բռնութիւնք և գազանութիւնք.—իր բորբոքած կուրծքէն սկսաւ ժայթքել կայծ ու կրակ և ահա այս կայծերն ու կրակներն են, որ մկրտեցան վերջապէս յեղափոխական սուրբ դրօշմով:

II

Արդ, երբ Տրապիզոնի Հ. Յ. Գաշնակցութեան Կօմիտէն կը տեսնէ ոճրագործ Բահրի փաշայի մը պատիւներ մատուցելը, այնպէս արիւնարբու հրէշի մը, որ Ասսպուրականի մէջ միայն ցաւ ու տանջանք սերմանելով պատուհաս մը դարձած էր, կրնար դիմանալ ներկայացած դառն երգիծանքներու:—

Ար տեսնէր զինուորական Ֆէրիք Համտի փաշայ մը, որ իր նախագահութեան ներքև եղող ստորագասեալներով զինուորագրութեանց ատեն շատ զեղծուածներ կը բանեցնէր միշտ ի վնաս Թուրք աղքատներուն, կրնար զայն ալ հանդիստ թողուլ, մանաւանդ երբ Բահրի փաշայի պէս սրիկայի մը պատիւ խնկարկելու առիթը կը ներկայացնէ:

Ի՛նչ պէտք է երկար խօսել. զանազան նկատողութիւններ, որոնք տաճիկ փաշաներու առանձնայատկութիւններն կը կազմեն, պատճառ եղան, որ 1895 թիւ Սեպտ. 20-ին երկու գաշնակցականներ զարկելով՝ վերաւորեցին զանոնք:

III

Վառավարութիւն ըսած չըկատողեր, երբ իր գործադրած ծայրագոյն միջոցներով իսկ չըկրնար գտնել երկու երիտասարդներն, ալ բարկացած էր, նեղած էր, փրփրած էր.—ծնաւ նոր և ահագին ռիս մ'ալ բոլոր հայերուն դէմ—ալ պէտք էր հայերն իրենց արմատէն վերցնել. հետևաբար ջանաց սուր կերպով գրգռել կրօնամոլ իսլամներն. Թուրքեր չեն հասկնար՝ Թէ հայուն ջանքը նոյնպէս իրենց համար ալ է:

Հայերն որոշ կը տեսնէին Թէ փոթորիկ մը ուշ կամ կանուխ պիտի փրթեր և լաւ կը նկատէին վալիին բունած բոլորովին թշնամական գիրքը:

Ամեն տաճիկ պետական հրացաններով զինուած, առապատի պէս հովեր առած էին.—Սեպտ. 22-ին գիշերը

մի բանի հայ թաղերու վրայ իրենց ըրած յարձակումներէն շատ նեղեցան և աւելի կատղեցան. երբ մէկ երկու օր վերջ քանի մը տաճիկներ թաղեցան անոնք, որ երկու երիտասարդները հալածելու պատիւն ունեցած էին:

Սեպտեմբերի 25-ին կուսակալը իր դիմակը վար առած էր, անամթաբար հայ գիւղերու երեւելի երիտասարդները սուտ պատճառներով բերել տւած և բանտարկած էր: Աատհոգի խուժանը երես առած՝ սկսաւ խմբով փողոցները քայլել և գտած հայուն վրայ վազելով խուզարկել կամ ծեծել, այնպէս որ քաղաքին կեդրոնը՝ ոստիկանական խմբի մը առջև, ցերեկը, Արմենակ Ֆէթիմաճեան անուն պատանին տաճիկներէ պաշարելով՝ չարաչար կը ծեծկէր, այն ատեն միայն թող տրուեցաւ, երբ մէկ քանի հայեր միջամտեցին:

Քաղաքին մէջ ապահովութիւն իսպառ վերցւած ըլլալուն, արդէն հայ և յոյն խանութներու ամենամեծ մասը դոցւած էին:

Սեպտեմբեր 27-ին Թէև կսպասէր արիւնահեղութեան մը, սակայն չէր կարծէր՝ Թէ Տրապիզոնի պէս ծովեզրեայ տեղ մը Սասունի բաղդակից ըլլար. մանաւանդ որ շատեր առանց ո և է պատրաստութեան տներէն դուրս ելած էին:

Բայց քիչ ատենէն փողի ձայնն, զինուորներու ու պաշտպաններուն համաձայն շարժւածքն շուտ մը ապշեցուց ամեն ոչ-իսլամներն:

Ի՛նչ անիմանալի լռութիւններ, որ աշխարհի վրայ կար կատարեցան անտէր հայու գլխուն. կը մնար կամ մեռնել, կամ կուսել:

Ամեն կողմ կրակ և արեան լճակներ: Հայուհեաց իբր զէնք քարն ըլլալով՝ յանուն յեղափոխութեան 10 զոհեր աւին. իսկ այրերը, միասին հաշուելով գիւղացիներ և Հայաստանի ճանապարհորդներ, կը հասնին 975-ի: Հաշէ դուրս են Կարնոյ և Տրապիզոնի մէջ եղող շատ մը անցորդ հայերու զուր կորուստը. որովհետև բոլոր պանդոկապետներու և անցքի վրայ գլուխուղ տաճիկ խանութպաններուն կառավարութեան կողմէ ջարդի համար մասնաւոր հրահանգներ տրուած էր:

IV

Մահ կամ Աջատութիւնը իբր նշանաբան ընդունողներէ զոհողներ բաւական ունեցանք. յիշենք մէկ քանին:

Մկրտիչ Գարաբաշեան, ուսուցիչ: Այս աջատութեան կարագետը ծնած է 1872 թիւն, բոլորովին օգտակար և ազնիւ զարդ մը եղած էր ս. գործին. իր աւագ պարտականութիւնը սեպած էր կուսել վաշխառուներու և բռնութեանց դէմ: Յողոսի սրճարանին վրայ պահելով՝ հերոսաբար կուսեցաւ և այնպէս ինկաւ:

Պողոս Կոթողեան, ծնած 1868-ին, խանութպան, ամբողջութեամբ օգտակար ըլլալու ձգտում ունեցող:

կուրի ատեն զինւորներէ գնդակահար եղաւ, ինկաւ:
Պօղոս Մալխասեան, ուսուցիչ, ծնած 1872-ին, շատ
ժողովրդասէր, սիրելի էր իր մտացի և հանրագուտ ծա-
ռայութիւններովը: Իր յունայ աւանէն Տրապիզոն դաւ-
նալուն խումբ մը տաճիկներէ պաշարեցաւ: մինչև վեր-
ջին րոպէն զիմադրեց ու այնպէս մեռաւ:

Պօղոս Միքայէլեան, ծնած 1867-ին, վաճառականի
գործակատար: Մէլտան-Թաղը, Հաճի Սիմօն, Ֆէթֆա-
ճեանի տնէն իր ընկերներով դէմ դրաւ զինւորներու
և ահաբեկ բազմութեան մը, մինչև որ վերջին ոյժը
հատաւ: Պօղոս դեռ վիրաւոր՝ արիւնարբու կառավար-
ութենէն հարցաքննեցաւ և չը վարանեցաւ իր ազատ
ու համարձակ պատասխաններով տաճիկական աղտոտու-
թիւնները երեսի տալ:

Եւ դեռ այսպէս շատեր, որը թողուլ և որը ընտրել:
Ջարմանալի էր տեսնել կառավարութեան և տա-
ճիկներու ընթացքը. — առատ զէնք, զինւորներ և բազ-
մաթիւ հրոսակներ չէին բաւեր, երբ տեսան՝ թէ իս-
կէնտէր փաշայ թաղը վաճառական Հաճի Մարտիրոս
Սրապեանի տնէն երկարատե և յամառ դիմադրութիւն
մը տեղի կունենայ ու հինգ զինուոր ալ կիսնան, անա-
մօթաբար զօրանոցէն թնդանօթ մըն ալ բերել կու-
տայ տանը մօտ. սակայն աւանդ, որ արդէն ուղղամթերք-
նին հատած էր: Կուղներէն միայն մէկ զոհ. մնացած-
ներն կապրին: Ալ դժուար կը թուի փողոցներու կամ
անկիւններու մէջ քաջութեամբ դիմադրողներու մղած
կռիւր պատմել: Իրաւ որ հայերուն ոյժը միւսներուն հետ
համեմատել կարելի չէ, սակայն ամէն մէկը յօժարու-
թեամբ զոհեցաւ. և մե՛նք, մնացածնիս՝ երանի՛ կու-
տանք անոնց:

Խ Ա Ր Բ Ե Ր Գ

Սեպտեմբեր 15 օր առաջ Խարբերդի գիւղերը ջարդել
սկան նախ Շէյխ-Համի գիւղէն սկսան, բնակիչները
կոտորեցին, ստացածքները կողոպտեցին, տուները այ-
րեցին՝ մոխիր դարձուցին: Աւերակ դարձան նաև Իչ-
մէ, Հապուսի, Ախու, Կեօնիք և ուրիշ բոլոր հայ գիւ-
ղեր, որոնց բնակիչները առանց հասակի և սեռի խտ-
րութեան կոտորեցան: Թշնամին բոլոր ստացածքները
կողոպտելէն ետքը, քարիւղով յարգանոցները, խոտի
մաքաղները և ակաթի (չոր թրիքի վառելիք) դեղերը
կրակի տաւ: Այսօր այդ 200, 300, 450 տնուր գիւ-
ղեր այն աստիճան հիմնայատակ եղած են, որ տեղեր-
նին անգամ յայտնի չէ: Այդ դժբախտ գիւղերը շա-
բաթ մը չարունակ այցելոցան, մուխը մատակարարի պէս
պատած էր ամեն կողմ:

Թէ Խարբերդի, թէ Բաբի և թէ Չարսանջակի

գիւղերէն մէկ հատ հայու գիւղ չէ մնացած, բոլորն
ալ մոխրակոյտ եղած են, իսկ բնակիչները մեծ և փո-
քըր ջարդուած: Քանի մը հոգի միայն մօրէ մերկ փա-
խան, որ կեանքերնին ազատեն, բայց անոնք ալ ճաւ-
բան չարաչար սպանեցան: Մէկ մասն ալ ճարահա-
տեալ մահմեդականութիւն ընդունեց:

Մահմեդական և հայախառն քանի մը գիւղերու տու-
ները չարեցին, բայց ինչքերը ամբողջովին կողոպտե-
ցին և բնակիչները սուրէ անցուցին. իսկ փախչողները
մերկ ու անօթի կը թափառեն: Մէկ քանիին մահմե-
դականները պաշտպան կանգնեցան, բայց ետքը զանոնք
մահմեդական դարձուցին:

Խոյլու, Խաղբ, Քեօրիկ, Պիզլէն և Սիւրսիւրի գիւ-
ղերը այնպէս աւերակ ըրին, որ հիմա տեղերնին ան-
գամ յայտնի չէ. մարդ կը վարանի հաւատալ՝ թէ
հոն երբէք գիւղեր կային: Բալու ասիէ աւելի գէշ
ըրին, մէկ հատ հայ ողջ չեն թողուցած, Խարբերդ քա-
ղաքը բաղդատաբար աժան պրծաւ, թէպէտ ամբողջ-
ովին կողոպտեցաւ: Բայց շատերը կեանքերնին ազատե-
ցին կամ մահմեդականներու տուներ ապաստանելով և
կամ մահմեդականութիւն ընդունելով, այս վերջինիս
հետեւողները օր ըստ օրէ կը շատնան, վասն զի ապրե-
լու ուրիշ ճար չկայ:

Հիւսէյնիկի մէջ 300 հայ սպանուած է, 300-ի չափ
ալ վիրաւորած: Տուները ամբողջովին կողոպտուած են,
բայց չեն այրած: Պատճառը սա էր, որ ողջ մնացողնե-
րը ամբողջովին մահմեդականութիւն ընդունեցին. քրիս-
տոնեայ անունը կրող հայ բնաւ չկայ: Տասը օրէ ի
վեր հիւսէյնիկից ճիւղաւորը մահմեդականներու պէս
կանոնաւոր կերպով մղկիթ կերթան նամազ ընելու:

Քեսիրիկ ալ բոլորովին աւերակելէ ետքը ժողովուր-
դը մահմեդական եղաւ:

Խարբերդ քաղաքին այն գեղեցիկ թաղը, որ Տալ-
Գարուէն ելած ատենդ կերևի, բոլորովին կողոպտելէ
ետքը, 8-10 տուն քարիւղով կրակ տւին, ամբողջ թա-
ղը մոխիրի վերածեցին. հրդեհը 6 ժամ տևեց: Քա-
ղաքին մէջ շատ հայ չի ջարդեցաւ, միայն 100-ի
չափ սպանուած, 150-ի չափ ալ վիրաւորեալներ կան:
Ողջ մնացողներուն շատերը մահմեդականութիւն ընդու-
նելով ազատեցան: Հաւատափոխներէն շատերը աղքատ,
ծեր, խեղճ մարդիկ են. աչքի երևցողներէն հազիւ մէկ
երկու հոգի մահմեդական եղած են, որոնցմէ մէկն է
Ատանալեան Յարութիւն. սա շատ հարուստ ըլլալով
բոլոր ինչքը կողոպտուեր է:

Քաղաքը կողոպտողները այնչափ շատ բան ունէին
հետերնին տանելիք, որ շատեր չէին կրնար շարժել:
Ուստի ստիպուած էին յաճախ թանկագին բաները ա-
ժան աժան ծախել, այնպէս որ երեք ծրար(թօփ) չու-
խան 25 դահեկանի ծախուեր է. մինչդեռ իսկական գինը
10-15 ոսկիէ պակաս չէ:

Դեռ Մեղրիէ չէ կողոպտուած. Մուստաֆա փաշա չի

Թողուր եղեր: Բայց բոլորաբեր տաճիկ ամբողջ պաշարած է. փաշան անոնց որքեռ կեցէք՝ կըսէ եղեր:

Փաշայի այդ վարմունքը գաղտնիք մը է մեզի համար:

Խարբերդէ (30 Հոկտեմբ.)—կը գրեն՝ թէ գիւղերն ու քաղաքը արիւնով ու կրակով շաղախուած են. Ամբրիկեան միսիօնարներու ութ շէնքերն ալ այրուած, թալանուած են:

Բ Ա Ս Ե Ն Ի Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ւ Մ Ը

Բարենորոգումները Տաճկահայաստանին մէջ տակաւին կը շարունակին. «բարեգութ սուլթանին» շնորհիւ Պոլսոյ, Տրապիզոնի, Երզնկայի կոտորածներէ վերջ, տաճիկ կառավարութիւնը քիւրդին հետ ձեռք ձեռքի տըլած սկսեց ելնել հայ ժողովուրդին դէմ՝ աջ ու ձախ կոտորել, թալանել ու ոչնչացնել հայ գիւղերը. Կարիւնից միայն սարսափելի լուրեր են գալիս. երթեկութիւնը բոլորովին ընդհատուած է. եթէ լսուում է այս կամ այն գիւղի ոչնչացումը կոտորածը, այն էլ թուրքերից, քիւրդերից է լսուում: Բաւենի Հարսնքար, Իշխու, Իողվերան, Էգեպատ, Հերթա, Քրդապան, Տօրի, Ճրասոն, հայ գիւղերու ինչքը, ոչխարը, տաւարը, վերջապէս մինչև անգամ հաւերն էլ կողոպտելով տարել են: Հայ գիւղացիք ճարահատեալ ցիր ու ցան են եղել, ոմանք ապաստանելով հայ գիւղեր, ոմանք քիւրդ գիւղեր: Խեղճ ժողովուրդը մշուշի մէջ մոլորած կուռնկի նման փախչում և էլի թշնամոյն ճանկն է ընկնում: Իողվերան գիւղացիք, երբ ցիր ու ցան եղան, երկու օր յետոյ մի քանիսը վերադառնալով, երբ կը ջանան մի քանի բեռ հաց հասցնել իրենց թշուառ գաւակներին, քիւրդերը յարձակում գործելով չորսը կապանեն և մնացածները հազիւ հազ կազատին: Ճրասոն գիւղը կողոպտելու ժամանակ կապանի քերովք անուն հայն: Ամեն մի արիւնարբու քիւրդ ցեղապետ պատրակ բռնելով՝ թէ կառավարութիւնը զիրենք յատկապէս զըրկել է հայերի պահպանութեան համար, հայ գիւղի մէջ մտնելով լուր են ուղարկում թուրքերին և քիւրդերին շուտով գալ և աւարել:

Այլթարանը դեռ չը բացուած խեղճ գիւղացին կը տեսնէ շրջապատուած ահագին սովալլուկ գազաններով: Այսպէս կասքանցի քիւրդ ցեղերի ցեղապետը Ռեշիդ պէյ պահպան լինելու պատրակաւ մտնելով Տօրի գիւղը, շրջապատել կը տայ իւրայիններով. Ռեշիդ պէյը, սարսափ պցելով գիւղացիների վրայ, կըսէ՝ «Ձեր մէջ կան յեղափոխականներ, եթէ կը յանձնէք՝ ձեզ համար ոչինչ չկայ»: Գիւղացիք, երբ կը պատասխանեն

թէ «ոչ որ չկայ մեր գիւղը», կսկսեն իրենք գիւղից և իրենց ընկերները դրսից գիւղը կրակ տալ: Ժողովուրդը ճարահատեալ կը թողու իւր տուն ու տեղը, կայքը ու ինչքը և կսկսի փախչել դէպի Տէլի-Պապէ գիւղը: Բայց այդ արիւնարբու թշնամիք աւարտութեամբ, հայի քրտանց աշխատութեամբ չը բաւականանալով կսկսին կանանց ու աղջկերանց ետևէն հետամուտ լինել և հրացանի գնդակները կարկուտի պէս տեղացնել: Կանանց ու աղջկանց, մանր երեխաների ողբն ու աղաղակը քարեր կը թնդացնեն, որք թողով իրենց մատղաշ զաւակունքը՝ կը փախչեն. վերջապէս հազիւ կը հասնեն Տէլի-Պապէ հայ գիւղն, որի շրջակայքը հայդուկներն էին բռնել: Քիւրդերը այդ գիւղից ետեմ անձ բռնելով՝ գերի են տարել և չորսը վիրաւորել են:

**

Քէմախէն կը գրեն՝ նոյեմբ. 2 թւականաւ. Օվաճուղի քրդերը պետական զէնքերով ետեմ անգամ յարձակեցան Հաղարք գիւղին վրայ, աներն թալանեցին և ի միջի այլոց սպանեցին երեւելի յաղթանդամ և քաջ Մէզէյ էֆ. Ադամը: Հաւաստի լուրեր կիմացնեն, թէ Ամասեայի մէջ եղած կոտորածին 1000 հայ սպանուած է, իսկ Մարզահի մէջ 500:

Շատ տեղերէ եկած նամակներ սովբ վրայ կը գրեն. աստե մը կարողութեան տէր եղող անձինք չկրնալով հիմա մուրալ կամ գողնալ, ցուրտէն և այլևայլ տառապանքներէ կը մեռնին:

Վ. Պոլսի Գաշնակցական Կեդրոնական Կօմիտէի անցեալ շաբաթ հրատարակած № 4 «Թուրքիկ թերթից» քաղում ենք հետեւեալը.—

«...Մեր ժողովուրդը, մեր դատի ոչնչացման այս չարագուշակ բռնութեան առջեւ Եւրոպան կը յորդորէ մեզ լռել ու համբերել: Բայց ի՞նչ արդիւնք ունեցաւ մեր լռութիւնը Սասունի կոտորածէն ետքը: Չէ՞ որ պատրիարքը տարիէն աւելի է, որ ամեն օր կը բողբէ, ո՞վ լսեց. Ո՛չ, լալով բան չըլլար, մեր արցունքը ծաղրեցին մինչև հիմա, Սասուն կողտորուեցաւ, համբերէք ըսին: Տրապիզոնի համբաւաւոր տորուեցաւ, համբերէք ըսին: այսօր բոլանդակ Հայաստանը եղաւ, համբերեցէք ըսին: այսօր բոլանդակ Հայաստան արիւն կուլայ եւ դեռ համբերել կը յորդորեն մեզ: Ի՞նչ, այնչափ ակններու, լոյսի պէս պայծառ իրողութիւններէն ու փաստներէն ետքը, երբ Եւրոպան դեռ չուզեր ճանչնալ արիւնկալ սուլթանին անմիջական հեղինակն ըլլալը այդ ոմիրներուն.— ալ ի՞նչ կապասէք անոնցմէ: Յոյսերնիդ մի՛ դնէք Եւրոպայի վրայ. մարդասիրութիւն բառը գոյութիւն չունի անոնց բազուքին մէջ: Մեր ապաւէնը յեղափոխութիւնն է, այն միակ միջոցը, որ կեանք տուաւ Իտալիային, Յունաստանին, Սերբիային, Չեռնագորիային ու Բուլղարիային:

Համբերել, այսուհետեւ մահ է մեզի համար!»

Վրէժ ու զէնքով պատասխան մեր գոյութեան թշնամիներուն, ահա՛ այն միակ գործնական ճամբան, որուն վրայ կոխեց Ձէյթունը ապստամբութեան դրօշակը պարզելով Տաւրոսի բարձունքներուն վրայ:

Ձէյթունի քաջերը, որոնք եւ ո՛չ մէկու դասերուն կը կարօտեն ազատութեան պահանջը ըմբռնելու կամ հրամանին ոտքի ելնելու համար.— Կիրիկիոյ մէջ եւս սկսան կոտորածներէն կատարած, նորէն զուլի բարձրացուցին եւ առաջին անգամէն գերի բռնեցին 600 պահնորդ զինուորները այն նշանաւոր բերդին, որ վատ հայու մը Յովհաննէս Նուրեանի դաւաճան խորհուրդովը շինել տուած էր թուրք բռնապետութիւնը Ձէյթունի սրտին մէջ: Ամողջ աշխարհ տակն ու վրայ եղաւ Ձէյթունցոց այդ յաղթանակէն, բայց ասոնք եւ դատ մը ալ որ տակն թուրքերուն, դործով ապացուցանելով իրենց քաղաքակիրթ ազդի մը զաւակն ըլլալը, մարդավարութեամբ վարուեցան այն գերի զինուորներուն հետ, որոց ընկերները անպաշտպան տղաքն ու կիները լլկած ու սպանուած էին:

Հոն դարձած են հիմայ Եւրոպայի ու թուրքիոյ սարսափած աչքերը, ցորչափ Ձէյթուն յաղթական շարունակէ մնալ իր անտօիկ լեռներուն վրայ, ո՛չ թուրքիան եւ ո՛չ Եւրոպան պիտի կրնան Հայկական դատը մարելու եւ ահա այդ ըմբռնելով ամեն միջոց կը գործածուի զինաթափ ընելու Ձէյթունը...

Բայց ո՛չ Ձէյթուն պէտք չէ որ նուաճուի եւ չպիտի նրւանուի...

Կեցցէ՛ Ձէյթուն, կեցցէ՛ ապստամբութիւն Հայեր, օգնեցէք Ձէյթունին՝

ՆՆՆՐԱՏՆՈՒԹՈՒՆՆԵՐՈՒ ՅՈՒՑԱԿ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Կենտրոնական սնդուկին մէջ ստացեցան.

Մ. Մ. 50 օսմանեան ոսկի, Այգեստան 175 ռուբ., Ն. Կ-ից 25 ռուբ., Այգեստանի Մար-Շիմոնից 20 ռուբ., Ռսկանապատ 1000 ռուբ., Դ. Զ-նի մի խումբ կանանցից 40 ռուբ., Թ. ք. մի խումբ մարդկանց ձեռքով հանդ. 500 ռուբ., Հ. Վ. 50 ռուբ., նոյն տեղից կանանց ձեռքով հանդ. 33 ռուբ.:

Արմ. ք-ից 100 ռուբ., Վ. ք-ի Գինեգործից 250 ռուբլի:

Գետակ քաղաքի Հոսանքից 25 ռուբ. 80 կոպ.:

Արշակաւան քաղաքի Կեդրոնական սնդուկին մէջ ստացած են.

Վարդանեան խ. 20 դահեկան, Արշայր խ. 60 դհ., Դերձակ 20 դհ., Հայուհի 20 դհ., Ազատական խ. 20 դհ., Արծիւ խ. 50 դհ., Մկրատ 20 դհ., Ծաղիկ խ. 70 դհ., Արակ խ. 70 դհ., Պայթուցիկ խ. 10 դհ., Գործիք խ. 10 դհ., Օշին խ. 25 դհ., Ալիս 20 դհ., Բիննա 10 դհ., Պետրոս 20 դհ., Մ. Ֆ. 10 դհ.:

Վիշապ քլ կեդր. սնդ. մէջ ստացած են. Աէր 20 դհ., Սև-Կարմիր 22 և կէս դհ., Թաւաջա-

դիմասեր 100 դհ., Մասիս 40 դհ., Հարւած 10 դհ., Կեռսա 10 դհ., Յորեն 10 դհ., Ղ. Ստեփան 10 դհ., Մ. Ն. 10 դհ., Մ. Բ. 20 դհ., 2. Ի. Կ. 10 դհ.:

Հայկաւանէն.— Առւեծի խմբէն 7 մէճիտ, Հայաստան 1 մէճիտ, Վահէ 1 մէճիտ, Սէնթրէմէքէ խմբէն մէկ քաւորդ օսմ. ոսկի, Սանուց քաղաքի Պարզ խմբէն 3 մէճ., Վրէժ 1 մէճիտ:

Օձէն.— Կ. Ա. 108 դհ., Մուր 112 դհ., Խարիսի 324 դհ., Տոմար 1080 դհ., Գրիչ 540 դհ., Աննշան մէկը 20 դհ., Թնդանօթ 30 դհ., Շանթ 50 դհ., 20 փր., Կայծակ 216 դհ., Անի 100 դհ., Կամաւոր 20 դհ., Մահ 108 դհ., Մարկոս Մարկոսեան 3240 դհ., Անանուն 40 դհ., Ճերմակ 100 դհ., Արշայր 540 դհ., Հայասէր 80 դհ., Սիրանոյշ 324 դհ., Մելան 540 դհ., Աթոռ 30 դհ., Յոյս 20 դհ., Հաւատք և Յոյս 540 դհ., Կարապետ 540 դհ.:

Քուշանաց քաղաքէն.— Ստեփան Պետրոս 40 դհ., Ս. Շ. 55 դհ., Ն. Բ. 40 դհ., Տ. Պղինձ 20 դհ., Նուպար Պարսիկ 200 դահեկան:

Պէպինիէր քաղաքի հայ ուսանողներից 65 ֆրանկ. Բ. քաղաքի հայ ուսանողներից 250 մարկ:

Վրիպակներ.— Անցեալ տարւայ № 20-ի մէջ սպւած է «Նարինչ 540 դհ.» պիտի լինի՝ Ոչինչ 540 դհ.: № 21-ի մէջ՝ «Նապոլայ 35 օսմ. ոսկի և 5 ոսկի թղթագրամ» պիտի լինի՝ 35 օսմ. ոսկի, 5 ոսկի թղթագր. և 9 անգլ. ոսկի:

Տեղի խիստ սղութեան պատճառով անկարող լինելով զետեղել «Դրօշակի» մէջ Կարինի կոտորածին վերաբերեալ մեր ստացած մի քանի այլ տեղեկագրերը, մենք այդ լոյս կընծայենք առանձին գրքոյով:

Թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար, ստիպւած ենք մեր նոր հասցէն դարձնել «ԱՐՄԷՆ-ԳԱՍՊԱՐ» որի վրայ հրաւիրում ենք առանձին ուշադրութիւն:

Խմբագրութեան հետ թղթակցողներից խնդրում է բացառապէս դիմել այդ նոր հասցէով:

Դաշնակցութեան անձամթոններից խնդրում է թղթակցութեան և ներստուութեան համար դիմել.

Armène-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).

L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

Վիիննա, Դաշնակցութեան ազատ սուրբան:

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՏՄԱՐԻ ՊԱՅՄԱՆՆԵՐ

Սուլթանի կառավարութիւնը անկարող լինելով բռնի, զէնքի ոյժով խոնարհեցնել ապստամբ Զէյթունը, այժմ եւրոպական պետութիւնների աջակցութեամբ յետադարձ միջոցով՝ է ուզում հասնել իւր նենգաւոր նպատակին:

Երկու թշնամիները «հաշտեցնելու համար», եւրոպական պետութիւններն էլ «միջնորդի» դերը իրենց վրայ են առել և արդէն բանակցութիւնները սկսել են:

Զէյթունցիներին առաջարկած սուլթանի պայմաններն են—ապստամբների գլխաւորներին յանձնել կառավարութեան, զինաթափ լինել և իրենց քանդած զորանոցը վերաշինել, որոնց հետ կատարելապէս համաձայն են «մարդասէր» ու «միջնորդ» եւրոպական պետութիւնները:

Երբ Մեծ-ոճրագործի մարդասպան սուլթը շողշողում էր Հայաստանի գլխին ու անխնայ կոտորածներ անում, և դեռ շարունակում են այդ դժբախտ երկրից արեան գոլորշիներ բարձրանալ, այդ սարսափի ըոպէներին, այսօրայ «միջնորդները» լոկ «հանդիսատեսի» դեր կատարեցին: Իսկ այսօր, երբ այդ ոճրագործը անկարող է լինում եղբայրների արեան վրէժխնդիր եղող մի բոլուն քաջերին խոնարհեցնել, ճիշտը՝ կոտորել, նրանք, եւրոպական պետութիւնները, շտապում են «միջնորդ» դառնալ, որպէս զի այժմ էլ այդ միջոցով ազատ մընացած մասին ենթարկել տան Մեծ ու Փոքր Հայաստանում ապրող նրանց եղբայրների ճակատագրին: Եթէ ոչ, ինչո՞ւ այն ժամանակ էլ չէին առաջարկում իրենց միջնորդութիւնը՝ առաջն առնելու այն կոտորածների, որոնք պատմութեան հազագիւտ դէպքերիցն են իրենց սարսափով, իրենց հակամարդկային բնաւորութիւնով, ինչո՞ւ չէին հաշտութիւն առաջարկում: Որովհետեւ գիտէին, որ Մեծ-ոճրագործը մեծ դժւարութիւնների չի հանդիպիլ: Ահա դարձեալ և դարձեալ փաստ ու շատ բնորոշ փաստ, որ դիպլոմատիան բարեկամ չէ տանջողների ու թողլերի, որ նրա համար ոչ մի նշանակութիւն չունին մարդկային զոհերը, որ

նա ղեկավարում է միայն և միայն իւր պետական շահերով: Ահա՛ դարձեալ մի փառաւոր, բայց արիւնով ներկած փունջ, դիպլոմատիայի վրայ յոյս դնողներին, դիպլոմատիական միջոցներով գործողներին:

Եւ դիպլոմատիայ կոչւածը այն աստիճանին հեռու է դնացել, նա իւր անխղճութիւնը ու անամոթութիւնը այն աստիճանի լքութեան է հասցրել, որ առաջարկում է ոչ միայն զինաթափ լինել, այլև մինչև իսկ ապստամբների գլխաւորներին յանձնել սուլթանի կառավարութեան: Ի՞նչ, յանձնել ապստամբների գլխաւորներին, մատնել՝ ահ, բարոյական հրէշներ:

Ամբողջ ժողովուրդը մարտիրոսացնելուց յետոյ, այսօր էլ ուզում են նրան բարոյապէս մեղցնել, ստորացնել, նրան ուզում են մատնիչ դաւաճան դարձնել:

Զէյթունցիներն մատնիչ դաւաճան, այն զէյթունցին, որ կարող է մարդկային արժանապատւութեան դասեր տալ Մեծ-ոճրագործի գործակիցներին, այն զէյթունցին, որ արհամարում է մահը և կուրծքն ու ճակատը բաց, հպարտութեամբ դէպի մահ դիմում: Ոչ, նա ինչպէս միշտ, այժմ էլ բարձր կը մնայ, նա իւր ճակատին չի կրիլ «դաւաճանի», «մատնիչի» կնիքը, նա ոճրագործ չի դառնալ: Ապստամբ լինելով ապստամբ էլ կը մնայ, բռնակալութեան դէմ կուր դրօշակ բարձրացրած լինելով, նա կը կուրի, լքած վրէժխնդրական ոգով, վրէժխնդիր կը լինի, նա թոյլ չի տալ իւր եղբոր սպանողը ու իւր ազատութիւնն բռնաբարողը մըտնէ իւր տունը, ոչ, նա կամ թշնամուն կը ջարդի, դուրս կը քշի՝ պահպանելու համար իւր ազատութիւնը և անկախութիւնը, կամ կը մեռնի՝ թողնելով թշնամուն իւր անչնչացած դիակը. և թող ոճրագործը, մարդասպանը ու նրա մեղսակիցները զարձանան ազատութեան համար քաջութեամբ ընկած դիակով...

Բայց հայ ժողովուրդը թոյլ չի տալ, որ Զէյթուն էլ ընկնի, նա նրան օգնութեան կը հասնի:

Կուր է ամեն տեղ, ամեն կէտում:

Եւ հայ ժողովուրդը իբրև մի ամբողջութիւն պիտի ոտի կանգնի, ձեռք մեկնի արեան մէջ լողացող, կեանքի և մահուան կուր մղող տաճկահայ եղբայրներին, նրանց սիրտ ու թիկունք տայ:

Ձ Է Յ Թ Ո Ւ Ն Ի Ա Պ Ս Տ Ա Մ Բ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ը

ԵՆՐՈՊԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

(ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ Կ. ՊՈԼՍԻՑ)

31-ին Դեկտ. Դուռը Ձէյթունի մասին պետութիւնների առաջարկածը ընդունեց: Հայէպի օտար հիւպատոսները Ձէյթուն պիտի երթան՝ անձնատրուեթեան համար բանակցել:

31-ին Դեկտ. «Թայմին» Պոլսից հաղորդում են՝ թէ Մուստաֆա փաշան՝ Ձէյթունի գունդերի հրամանատարը հրահանգ է խնդրել Դունից, խոստանալով 1 ժաման մէջ ամեն ինչ վերջացնել:

2-ին Յուն. Դուռը ընդունեց Հայէպի օտար հիւպատոսների միջնորդութիւնը՝ Ձէյթունի ապստամբներին հնազանդութեան բերելու համար:

Ձէյթունի ապստամբած հայերը ի պատասխան հիւպատոսների միջնորդութեան առաջարկին, պայման են դնում նաև, որ այսուհետև իրենց միջից ընտրած կառավարիչ ունենան:

9-ին Յուն. Թուրք պաշտօնական աղբիւրները բաց է բաց հերքում են մամուլի կողմից հրատարակած այն լուրը, որով տաճիկ գունդերը Ձէյթունի առջև գազանութիւններ են գործ դրել: Նմանապէս հերքում են այն լուրը, թէ թրքական բանակների միջից բազմաթիւ զինւորներ դասալիք են եղել:

15-ին Յուն. Յունւար 10-ի ժողովի մէջ, վեց պետութիւնների ներկայացուցիչները զբաղեցան Ձէյթունի հայ ապստամբների խնդրով: Քրանսիայի և Ռուսիայի դեսպանները առաջարկեցին, որ միջնորդութեան բանակցութիւնները Հայէպի մէջ կատարին, բայց Անգլիոյ դեսպանի պահանջման վրայ որոշեցաւ, որ նոյն իսկ Ձէյթունի մէջ կատարուին:

Հիւպատոսները հրահանգ են ստացել այս բանակցութիւնների ժամանակ համաձայն Դուան որոշման շարժիլ: Նրանք պէտք է պահանջեն՝ որ ապստամբների դիւաւորները յանձնուին և պիտի ներկայ գտնուին միջնորդութեան պայմանների գործադրման:

Բայց եթէ առաջարկած պայմանները չընդունուին, հիւպատոսները պէտք է ետ դառնան:

Հիւպատոսները մօտերս պիտի ձանապարհւին:

Յայտնի չէ՝ թէ Ձէյթունի բնակիչները ինչ առաջարկութիւններ պիտի անեն, միայն հաստատ է, որ նրանք պիտի մերժեն յանձնել իրենց զէնքերը և զբաւորները:

16-ին Յուն. Կը ծանուցանեն՝ թէ Թուրք գունդերը եղանակի վատութեան պատճառով՝ պարտաւորեցան Մարաշ քաշել:

Նախապարաստական մի ժողովի համար պիտի Մարաշ գան և Թուրք կառավարութեան ու հայ ապստամբների մէջ միջնորդութեան համար ուղարկած հիւպատոսները վաղը, հինգշաբթի կը մեկնին Հայէպից և Ձէյթուն կը հասնին 4-5 օրից:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ծ Ն Ե Ր

Կ Ա Ր Ի Ն

Պողոպտում են, կոտորում են, Աւերում են Հայաստան: Մ. Սաֆարեան

III

Հոկտ. 18-ի օրը սովորականից աւելի շարժում և իրարանցում էր նկատուում զօրքերի և Թուրք ժողովրդի մէջ. այնուամենայնիւ հեռի այն մտքից՝ թէ հենց այդ օրը տեղի պիտի ունենայ մտադրած ջարդը, որի հրամանը Պոլսից ստացել էր արդէն, հայերը միամտ, տներից դուրս էին եկել փողոցները և իւրաքանչիւր դը ըստ սովորականին գտնուում էր իւր գործի գլուխը: Կէսօրւան ժամի 12-ին (ը. ե.) հազիւ թէ ուսաց հիւպատոսը վերադարձել էր նահանգապետին և տըխրահոչակ Շաքիր փաշային արած սիրալիւր այցելութիւնից: Տեսեց զինւորական (պայմանական ի հարկէ) փողը և զօրքերին և Թուրք ամբոխին տւեց գործի սկսելու—կոտորելու նշանը: Այլևս կարող էք երևակայել: Յարձակման առաջին զոհերը եղան կառավարական ապարանքում, արդարութեան դատարանների առջև դեգերող մի քանի հայեր, որոնց մէջ է եղել և Դվինիկ գիւղի քահանան: Սպանելով դրանց նոյն իսկ կառավարական ապարանքում, կառավարութիւնը նպատակ է ունեցել ի հարկին հաւատացնելու, թէ հայերը յարձակում են գործել կառավարչական հիմնարկութիւնների վրայ, ուրեմն և սպանել կուէի ընթացքում: Քահանան դեռ երկու օր առաջ լազերի ձեռքից հազիւ ազատել էր կեանքը՝ 4-500 ոսկու հասնող կարողութիւնը ամբողջապէս կոհոպուտ տալուց յետոյ: Փողոցներում թափած զօրքը սկզբում գնդակահարում էր որոշ հեռաւորութեան վրայ, շփոթութիւնը սաստկացնելու համար, բայց հենց որ շարժեց կատաղի ամբոխը, այնուհետև զօրքը մտաւ իւր իսկական դերի մէջ—սպանել պատահող հային՝ մասնաւորապէս հասակով երիտասարդներին, մերկութեան աստիճան նրանց կողպտելուց յետոյ: Հրացանների որոտումը լսելիս՝ ով ժամանակ է ունենում կամ միջոց, շտապում է փախուստ տալ դէպի տուն, բայց իւրաքանչիւր քայլի վրայ պատահում զինւորների և ընկնում գնդակահար. իսկ ով ժամանակ չի գտնում՝ յանկարծակիանութեան մէջ, մրտնում է իւր խանութի կամ մակազնի մի խորը և

սպասում չարաշուք մահան: Մի կողմից կատաղի հրացանաձգութեան տակ, անշնչացած դիակների կոյտեր դիզում էին փողոցներում, միւս կողմից զօրք և ամբոխ զբաղած էին թալանելով բաց մնացած այն խանութները և մակազինները, որոնք պահպանում էին հայերին: Յոյները կառավարութեան առանձին պաշտպանութիւնը վայելեցին և դրա համար էլ ոչինչ մնաս չկրեցին: Շատ մակազինների և կասսաների փակ դռները բանալու համար, ամբոխը դիմում էր զօրքի օգնութեան, որը հրացանի մի քանի հարածով իսկոյն բաց էր անում կողպէքը: Բաւական չէ, որ մէկը մարթինի 6-7 հարածների տակ ընկնում էր անշունչ, կատաղի թուրք ամբոխը՝ զինւած հրացաններով, փայտերով և այլն, ամենանողկալի անարգանքների էր ենթարկում դիակներին: Սուբաշիդուլբի թուրքերը մի քանի հայերի կախել են սպանդանոցներում, մորթել և քերթել են ոչխարների պէս: Ոմանք միամտաբար, կարծելով որ զօրքը խաղաղութիւնը վերականգնելու և անգէն ժողովրդին պաշտպանելու պաշտօն ունի, իրանց յանձնել են զինւորների պաշտպանութեան, ամեն բանից կողոպուտել և դարձնել սպանել: Այսպիսիներից է ի միջի այլոց յայտնի վաճառական և քաղաքային ժողովի անդամ Յարութիւն Ֆէրմանեանը, որը ընտանիքին օգնութեան հասնելու համար, դուրս է գալիս իւր ապահով պապատանարանից, հաւատում զինւորներին, որոնք նրան տանում են ուղղակի պահականոց և նրա առջև թալանելուց յետոյ, սպանում չարաշուք: Մէկը՝ դերձակ Ալէքսան, 46 ոսկի տալիս է մի հարկւարպետի՝ կեանքը ազատելու համար, բայց դարձեալ սպանում է սրտաձմիկ մահով: Վաճառական և ուսումնական ժողովի անդամ Գօնդակձեան Արմենակին նոյնպէս սպանում են զինւորները հենց իւր տանը առաջ և անխնայ կտրատում ձեռքերը: Կանախտները պատմում են այն զօրքը դիմադրութեան մասին, որը ցոյց է տուել Գօնդակձեան երկար ժամանակ ընթացքի ձեռքին: Հայերից շատերի մօտ գտնւել են ատրճանակներ. և ով դիմել է ինքնապաշտպանութեան, պատահել է զինւորների կողմից ամենազօրեղ յարձակման և կարճատե դիմադրութիւնից յետոյ սպանւել քաղաքար.—ինչ անի ատրճանակով զինւած մի մարդ՝ տասնեակ զինւորների և խուժամուժ ամբոխի հետ: Շատ մարդիկ դեռ ևս բարեբաղդութիւն չեն ունեցել գնդակահար լինելու, մահուան յետին ճգնաժամը համեմատաբար մեղմութեամբ անցկացնելու համար. այդպիսիներին՝ մանաւանդ զէնքով դիմադրողներին, մորթել են ոչխարի պէս իրանց մակազինների կամ խանութների առջև. շատերից մէկին՝ կօշկակար հաճի Ստեփանի ամենաեղբրական մահը կարնեցիների յիշողութիւնից չի հեռանալ յաւիտեան: Մի խումբ մարդկանց էլ տասնեակ վէրքեր տալուց և սպանելուց յետոյ, դիակների վրայ նաւթ են ածել և այրել՝ դիական քրքիջներ արձակելով: Ի միջի այլոց՝ այդպիսի անարգանքի ենթարկւել են Իսուֆեան Գարեգին, Ղալէմբերեան Կարապետ, Քիրիշեան Պօղոս, Տիւզեան Ստեփան և այլն: Դէպքին յաջորդող օրը ով ներկայ գտնւէր հայոց գերեզմանատանը՝ ակախտես կը լինէր այն սրտաձմիկ տեսարանին, որը երկրորդ անգամը լինելով՝ պարզում էր կարնեցիների աչաց առջև: Հարիւրաւոր արիւնաշաղախ, բոլորովին մերկ

և այլանդակութեան աստիճանի հասցրած դիակներ մէկը միւսի մօտ փռւած էին բաց տարածութեան վրայ, որտեղ թափւած էր արտասուքների մէջ հառաչող թշուա հայերի բազմութիւնը, ճանաչելու դիակներին և գտնելու իւրաքանչիւրը իւր հարազատին: Կոտորածի փիշերը համարեա՞ ոչ դք էր կարողացել հասնել իւր տունը, այլ որտեղ կարողացել էր՝ ապաստանած մնացել էր. մինչև 2-3 օր հազիւ կարողանում էր մէկը գտնել իւր ընտանիքի անդամներին:

Ն Ա Մ Ա Կ Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Յ

Տրապիզոնի շրջակայ հայ գիւղերը առհասարակ անտառուտ ըլլալով՝ բնակիչները լաւ դիրք կարողացան բռնել, այնպէս որ կորուստներն աւելի նիւթական եղան: Տաճիկները քիչ դժուարութեամբ յաջողեցան տըներն այրել և տեղ տեղ ալ սպանել անգէնները. հըրդեհւած տունները 900-է աւելի են: Աւերորդ է բսել, թէ ժողովուրդը որքան նեղութիւն կը քաշէր վաշխառուներէն ու կառավարութեան դրած ծանր հարկերէն: Շատերը կարծես սիրով կուգէին իրենց վարած դառն կեանքին ո՛ր և է կերպով վերջ տալ կը չարչարէին ու կը տառապէին, բայց կերեւար, թէ յոյսն և ընտանեկան սէրն էր զերենք այնպէս երկար ապրեցնողը:

Սուլթանի պետութիւնը միշտ վատ աչքով կը նայէր արդէն ասոնց վրայ և կը ջանար, որ դպրոցներ ալ չունենան: Կրնամբ չատել, երբ գիտէր թէ քաղաքացիք ասոնց հետ իբր եղբայր կը վարւէին: Հետևաբար իրեն աւերիչ սիստեմը կը պահանջէր գիւղերն ալ կործանել և դրնել այնպիսի վիճակի մը մէջ, որ հայերն բնաւ չը կարողանան այլ ևս իրար օգնել. և որպէս զի այս ամեն նպատակներն առաջ տարւի՝ սուլթանական բռնապետութիւնը զինւեցաւ ամենակեղտոտ դաւաճանութիւններով, խարդախութիւնը իր պատնէշը համարեց յամեն պարագայի մէջ՝ ու այնպէս չարութեան սկսաւ:

Հիմայ գիւղացիներուն թէև մեծ մասը ողջ սակայն իրենցմէ չեն հեռանար սովի, ցուրտի և զանազան տառապանաց մահառիթ հարւածներն, որոնք քաղցը մահով պիտի փակեն աչերը ազատութիւնը սիրողին: Ամախք դարձած քաղաքացին իր օգնութիւններն քանի մ'անգամ չուշացուց, սակայն դարձեալ հրոսակներ հանւեցան կարօտեալներու վրայ, որոնք զարնելով՝ եղած չեղածը թալանեցին-ըսելով. «կեամբուրներ, վերստին դուք ձեզի կը շտկէք»:

Զեֆանող գիւղը, որ 70 տուն ունէր, 5 բնակարաններէ զատ, մնացած բոլորն ալ կրակի ճարակ եղան: Բնակիչներուն մեծ մասը Ս. Փրկիչ վանքը ապաստանեցաւ, փոքրամասնութիւն մ'ալ գիւղին մէջ զէն ի ձեռքին ինքնապաշտպանութեան դիմեց: Պարիսն, իր բոլորտիքով 48 տուն, մեծ մասը այրւեցաւ ու բոլոր տներն թալանւեցան. տեղացիք նոյնպէս վանքը քաշեցան, անձերնին փրկելու համար: Կոսովա 38 տուն ունեցող գիւղի վարի մասի տները, չորս հատէ զատ, բոլորն ալ

մոխիր եղան, թալանւեցան. — վերին մասի ապրողները աւելի ամուր տեղեր քաշուելով, իրենք զիրենք պաշտպանեցին, բայց բոլոր տուններին վառեցաւ. երեք տուն միայն ազատ մնաց: Ծերունի Տէր Յովհաննէս Մազեան քահանան հրացաններով գնդակահար ընելէ վերջ դանակով ալ մարմինը կտոր կտոր ըրին. նոյնպէս Գրիգոր Սարգսեան 90 տարեկան ծերուկը ու անդամալոյծ Յովակիմ Զիւքիարեան 45 տարեկան անձը հրացանով սպանեցին:

Միւլէթրիայի բոլոր տներն այրւեցան. տեղացիք Ս. Փրկիչ վանքը հաւաքուած էին: Ապիօն և Սէֆթէր 60 տնուր գիւղերէն մէկ քանին միայն բոցերու մատնւեցան. իսկ մարդիկ իրենց տղոցով անտառներէն իրենք զիրենք քաջութեամբ պաշտպանեցին նախնական զէնքերով:

Միւրմէնէի 70 տուն հայերը՝ 1500-է աւելի զինւորներէ և լեռնաշրջիկ աւազակներէ պաշարուելով՝ 24 ժամ շարունակ կուռեցան և անձնատուր չեղան. վերջապէս տաճիկները յուսահատուած, թողուցին անցան Բաբերդի գիւղերու վրայ: Հոն առանց խնայելու, անզէններուն ամեն վայրենութիւններ ընելէ յետոյ, կրակի ու սուրի մատնեցին մանկաիքն ու կանայքը:

Ս. Փրկիչ վանքը ժողովուած էին 350 այր մարդիկ, իրենց ընտանիքներով ասոնք երկու անգամ տաճիկներէն յարձակում կրեցին, բայց չպարտուեցան: Վերջապէս կառավարութիւնը իր միացեալ ոյժերով վրանին քայլեց և առաջարկեց անձնատուր ըլլալ: Գիւղացիք տեսան, որ իրենց ոյժէն վեր էր դիմադրել և ռազմավթերը ալ չզկար, ըսին՝ յեթէ ձեր կրօնքին վրայ կերդնուք ու կը խոստանաք թէ մեզմէ բնաւ մէկը չպիտի ձերբակալէք, կը թողուք, որ ներս մտնէք: Կառավարութիւնը համակերպեցաւ. ներս մտնելով՝ սկսաւ խուզարկել ասդին, անդին — վանքին աշտարակին մէկ մասը, որ հնութիւն մըն էր, քանդեց, տաճարին սեղանը կործանեց, ձեղունները քայքայեց և վերջապէս շատ մը կարասիքներ ջարդ ու փշուր ըրաւ: Վերադարձին վանքին կալածներէն Բէմէնչէճիին տունը այրեցին, զինքն ալ սպանելով ձեռնուռնայն հեռացան. հայերն ալ երբ իրենց տեղերը վերադարձան, աւերակներ միայն գտան:

Տիւրանոզ և Մինասլի գիւղերու տանց մեծ մասը այրեցին և մնացածներն ալ բոլորը թալանեցին: Տէր Մարգարեա Քահրիմանեան քահանան, Պողոս Վարդանեան և Յովակիմ Յովսէփեան սպանւեցան:

Բլաթանա աւանին եկեղեցւոյ թաղի հայերն հալածանքներէ և կողոպուտներէ ստիպւեցան արտասահման անցնել:

Սեպտեմբեր 25-ին Ղալանիմայի անցքի մօտ երկու անգէն գիւղացիներ սպանւեցան:

Ղաղանա 43 տնուր գիւղացիք անտառներն քաշուելով, թէև կորուստ չունեցան, բայց տներնին բոլորը այրւեցան և ունեցածներն թալանեցին:

Իլանա գիւղը՝ Մեղրիկոց թաղի երկու տներն քանդելով, միւսներն բոլորը աւարի առին:

Ղապարօնի բոլոր տներն այրւեցան երկու հատէ զատ. տեղացիք նոյնպէս անտառներու շնորհիւ՝ կեանքերնին ազատեցին:

Թարախձիի բոլոր տներն մոխիր դարձան. նշանաւոր հովիւ Սիմառնեանի բոլոր արջառներն և Մալա գիւղը թողուցած 600 ոչխարներն յափշտակեցին:

Սէրա ձորի արևելեան կողմէ Ծիֆրիկա գիւղի 36 տներն հրոյ մատնւեցան: Նոյնպէս ասոր մօտ եղող Ելէ գիւղը:

Վերանա 85 տնով զուտ հայաբնակ և մօտակայ Աղրիգ գիւղերը հրոյ ճարակ դարձան: Թուրքերն ամենէն առաջ Տէր Մարգարեա Տէրտէրեան քահանան վատութեամբ ձեռք անցնելով՝ սպանեցին: Այն տները, զորս չաւերեցին, արդիւնք են տեղական բէկերու կամ աղաներու շահագիտական զանազան միտումներու:

Այս գիւղացիներ, որ միշտ քաղաք կիջնէին, չէ գիտցած որոշ կերպով՝ թէ որքան կորուստ տուած են. հարիւրաւորներ անհետացած են. արդեօք մեռան, պահած են, յայտնի չէ:

Դեռ ուրիշ շատ տեղեր աւելի կամ պակաս աւերուածներ կատարուած են՝ զորս թւել շատ երկար կըլլայ: Զանց կանոնք հոս զետեղել տեղի ունեցած առևանգութիւններն և տաճիկ կառավարութեան զինւորական և քաղաքական պաշտօնեաներու աներևակայելի լքութիւնները: Անպահ հովութիւնը, որ ատեն մը կը տիրէր, շուտով արեան ու կրակի փոխուեցաւ:

Սլ օգնութեան չենք կարօտիր, մահը սիրելի մահը, թող միայն մեզ մօտենայ. այն ժամանակ մենք վարձատրուած կըլլանք՝ երբ արշալոյսին մեր որբերը կարենան անուշ Ազատութիւնը երգել:

* *

Բ Ա Ն Տ Ա Ր Կ Ե Ա Ն Ե Ր Ը

Չափազանցութիւն չէ, երբ ըսի՝ թէ սեպտ. 25-ի սուլթանական կամքի կատարումէ վերջ, գրեթէ բոլոր հայերը ձերբակալուելով՝ բանտարկւեցան: Ամեն ալ հարցուփորձուեցան, ամենախայտառակ միջոցներով: Պաշտօնեաներու բերաններէն իբր կոյանոցէ աղոտութեան գուրս կը թափուէր. երեւոյթ մը, որ Տաճկահայաստանի մէջ ապրողն իսկ հազու կրնայ երևակայել:

Վոտորածէն 4-5 օր վերջ՝ խուժանը ունենալով իր մէջ ծպուած ոստիկաններ, կուգէր անգէն բանտարկեալներն ալ ջարդել. բայց ինչպէս որ է կառավարութիւնը առանց զսպողական միջոցներու ետ կեցուց:

Սլ իրեն միակ փափազը կը մնար գտնել յեղափոխականներուն մնացորդ գլխաւորներն: Շատերն չարչարեց, ծեծել տուաւ. բայց բան մը գուրս չը փրթաւ:

Վերջապէս ճարահատ սկսաւ խուժը խուժը արձակել կամ արձակածները կրկին բանտել. մէկ խօսքով, խելակորոյս գազանի մը ամեն կերպերը իւրացուց:

Սուտ ամբաստանագրեր ալ ստեղծեց, որպէս զի անոնցով կարենայ կործանել մէկ քանի արդարասէր անձինք ալ: Հիմա աներեսաբար ուզած ձեռքը պատրաստուած դրութիւններ կը ներկայացնէ բանտարկեալներուն և կուգէ ճնշմանց տակ ստորագրել տալ, որք սակայն, գրեթէ միշտ կը մերժուին:

Գիշեր ցերեկ անդադար կը հարցուփորձեն, և ամեն հայէ կը պահանջեն ըսել երկու տէրրօրիստ տղայոց պահած տեղը կամ թէ յեղափոխականներուն, որոնք լինելը... և ուրիշ այնպիսի ձեռով քննութիւններ, զորս ամօթ կը համարուի գրել:

Ի՞նչ աշխարհ... Հիմա բանտին մէջ կը մնան իրաւաբան Յարութիւն Շահրիկեան, Տօքթօր Ինչէրեան, մեծահարուստ ծերուկ հաճի Մարտիրոս Արապեան, Մանուկ և Ստեփան Թաթոսեան եղբայրներ, դպրոցական պաշտօնեաներ և ուրիշներ մօտ 60 հոգի, որոնց գոյութենէն կը կասկածուի...

1895 Նոյեմ. 13-ին (հ. տ.) քաղաքիս տաճիկներն պատրաստեցան այս անգամ յոյներու վրայ յարձակել ասոնք խանութին գոցելով՝ հիւպատոսներուն դիմեցին.— Ի՞նչ ընելնին չեն գիտեր: Քանի որ ձիւաղ սուլթանը գեռ չէ սատկած՝ քրիստոնէից կեանքը բարակ թելէ մը կախած պիտի ըլլայ:

Ն Ա Մ Ա Կ Պ Ո Լ Ս Ի Յ

Պոլսի մէջ ամեն ուրբաթ լուր կը տարածուի, որ թուրք յեղափոխականները սուլթանը գահընկեց պիտի ընեն, ամեն մարդ անհամբեր փոթորիկի պայթումին կսպասէ ու կսպասէ, ուրիշ ոչինչ, երէկ գործը պիտի վերջացնեն եղբր, բայց յորդառատ անձրեկին պատճառով յետաձգւեր է, տեսնենք, Աստուած յաջողութիւն տայ: Թուրք յեղափոխականներու մասին գաղափար կազմելու համար բաւական է, որ գիտնաք, թէ անոնք, ցաւօք սրտի, անկարող են նոյն իսկ յայտարարութիւններ կանոնաւորապէս ցրել մայրաքաղաքիս մէջ. փողոցներու մէջ կոյտերով ձգած էին, որպէս զի պատահմամբ առնեն կարգան:

Ազգասեր պոլսեցիք շատ փափագող են, որ ամեն բան կատարուի, միայն իրենցմէ ո՞ր և է զոհողութիւն, դրամ կամ աշխատութիւն չպահանջուի: Հայաստանի թշուառներուն համար զգեստ կը պատրաստեն. չեմ՝ յուսար, որ յաջողին, գոնէ մէկ երկու հազար հոգի հագուեցնել, թէև արդէն շատ ուշ մնացած են. մինչև ասոնց հասնելը գարունն եկած ու ամեն բան յոյժ տխուր կերպով կրնայ վերջանալ: Պոլսեցիին կուզէ այդպիսով իր համբաւը շինել. չեն մտածեր երբէք, որ ներկայ ընկերակցութեան ու պէտք է բոլոր ուժով անոր նպաստել. Ցաւալի է տեսնել յեղափոխական գործիչ անունը կողոպտելու, որոնք զգեստ հաւաքելով կգբաղին:

Երբ Պոլիս հասան Ձէյթունի ապստամբութեան ու նախնական յաջողութեան լուրերը, ամենքս ալ ուրախացանք, բայց շատ քիչերու միտքէն անցաւ օգնել այդ շարժման՝ թէև բոլորս ալ լաւ կը հասկնայինք անոր կենսական կարևորութիւնը. հիմա երբ կսկսի բռնութեան ծայրը երևիլ, յուսահատութիւնը կը տիրէ ու լաւ կսկսի: Ստոյգ աղբիւրէ կիմանանք, որ դեսպաններու մէջ Ձէյթունի ընտանիքներուն օգնելու խորհուրդ կայ. ի՞նչ կը նշանակէ այս, մարդ չգիտեր. ոմանք կը կարծեն, որ Ձէյթունն արդէն աւրած ու կործանւած ըլլալով, մնացած թշուառներուն օգնելու համար է խորհուրդը:

Պատրիարքարանի շուրջը օրւան խնդիր եղած է օրացոյցին խնդիրը: Պատրիարքն իսպառ մերժած էր հրա-

տարակել տալ կրթական նախարարութեան սրբազրած օրացոյցը, ուր ջնջւած էին «Աբգարու թագաւորին մերոց» և «Արարականց զօրավարաց մերոց» նման սողերը: Յանկարծ ուրկէ ուր ս. Փրկչի Հիւանդանոցի հոգաբարձութեան գործակալներէն մէկը՝ Գառնիկ Հիւնքեարպէյէնտեան, իբր թէ այդ հաստատութեան նըպաստ մը ընելու փափագով, տպարանապետ Պաղտատլեանի հետ կը համաձայնի և հրապարակ կը հանէ նորօրինակ օրացոյց մը, ուր միայն երկուշաբթին, երեքշաբթին իրարու կը յաջորդեն, առանց որ և է տօնական ծանօթութեան: Պատրիարքը կը զայրանայ և բացատրութիւն կը պահանջէ. Ս. Փրկչի հոգաբարձութիւն անտեղեակ կը ցուցնէ ինքզինքը. մեղքը կը ծանրանայ խեղճ Գառնիկին վրայ. չգիտենք ինչպէս պիտի վերջանայ այս գործը. պախարակելի է միայն տեսնել պատրիարքարանին ենթարկւած վարչական մարմիններու այդ պախարակելի ընթացքը, այս ընդհանուր տագնապի միջոցին: Իրենց այդ ուղղութեամբ՝ այդ պարոնները ստիպմամբ պիտի հրաւիրեն յեղափոխականներու միջամտութիւնը և այդ մանր գործերուն մէջ:

Ազարեան պատրիարքի խելքը նոր է գլուխն եկեր, թերևս Կիլիկիոյ անւանական կաթողիկոս ըլլալուն համար: Հայաստանի ջարդերն անուղղակի կերպով քաջալերելէ վերջ, այժմ կուզէ չարքը դարմանել ու բարձրացնել իր ու կաթողիկոսութեան անունը հայերուն առջև: Կարմիր Խաչի ընկերութեան դիմում ըրած է, որ օգնեն հայերուն և կըսուի թէ յաջողեր է: Նաև Անգլիոյ դեսպանին խորհուրդ տւած է վեց պետութիւններէն մէկ մէկ ներկայացուցիչ կարգել տալ, որոնք Ձէյթուն երթալով՝ ապստամբները հանդարդեցնեն ու թուրքը չէզոքացնելով, իրենք ստանձնեն այդ գաւառին վարչութիւնը. իբրև թէ Անգլիոյ դեսպանը հաւաններ ու խոստացեր է միւս դեսպաններն ալ համոզել. խորհուրդին բարի:

Այսպէս թէ այնպէս, խնդիրը մարել կուզեն ու մաս մը հայեր ալ կը նպաստեն այս բանին. ուրիշ ի՞նչ կրնանք ըսել, երբ հայը չուզեր քաջալերել յաղթանակով սկսւած ապստամբութիւնը՝ չուզեր քաջալերել զէնքը ձեռքին անմեղ արիւններու հատուցում պահանջող անձնէրները. հայերու մեծամասնութիւնը վախնալ ու լալ միայն գիտէ, գոնէ, Պոլսի մէջ: Ո՞ր են այն կատարի դէմքերը, որ կերևան ուրիշ ազգերու մէջ այսպիսի տագնապալից օրերու մէջ: Հայր, մայր, ընտանիք և ունեցած չունեցածը կորուսած հայր ինչո՞ւ այլ ևս կը դանդաղի, կը վարանի անվեհեր նետուիլ մահու և կեանքի պայքարին մէջ, ուրկէ ժողովուրդներու ապագան կը ծնի...

Կուր սրբազան է և մեռնողները նահատակ են:

Արի՞՞ պէտի ձեռքով սուլթանը Ռուսիոյ կայսեր ազամանդազարդ տուփեր և ուրիշ ընծաներ ղզկած է. «Մօնիդէօն Օրեանդալ» լրագիրը այս բանը գրելուն համար փակեցաւ:

Բ Ա Բ Ե Ր Տ Ի Գ Ի Ի Ղ Ե Ր Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ի Մ Ը

Որչափ որ սուլթանին այս տարւայ ուղարկած շրջիկ քարոզողներն յաջողած էին յայտնի սուտերու միջոցաւ մոլեռանդ միւսիւլմաններու ուղեղն գրգռել հայոց դէմ ու արդէն լարած յարաբերութիւններն բոլորովին վատացնել, այսու հանդերձ մեր կողմէն դժւար էր յուսալ, թէ իսլամական խառն դժգոյս շղթայաւձ՝ յանդրգնին աշխարհի առջև բացարձակապէս և անամօթաբար ամեն կերպ չարիք գործել։—Դա երևակայել պէտք է։

Հոկտ. 1-էն սկսեալ Տրապիզոնի մօտերէն՝ Եօմուրայի, Սիւրմէնէի և Կիւմիշխանէի շրջակայ գիւղերու տաճիկներէն եկած ահագին բազմութիւն մը, խուճբ խուճբ բաժանուած սկսան քայլել մեր Կիւղերու վրայ, բոլորն ալ գրեթէ պետական հրացաններով զինուած։ Ասոնց հետ տեղացի ստոր կրօնակիցնին ալ միանալով՝ մոլեռանդաբար խուճբցին հայ մշակներու վրայ։ Գտածնին առանց խնայելու գնդակահարելէ վերջ, վերաւորեալներն ու մեռեալներն կացնիւով կամ սուրով սկսան կտոր կտոր ընել, հայ հոգիներու տարափի տակ։ Այսքան բարբարոսները չէին բաւեր, վրայ հասան Ձէքի փաշային Երզնկայէն ղրկած զինուորներուն քանի մը գունդերը, որոնք գալով՝ իսկոյն այս ահուկ անգթութեանց աւելի լայն ծաւալ տւին։ Արիւնը սկսաւ առատաբար ոռոգել արտերն ու դաշտերն, այն տեղերն, ուր հայ մշակն շարք մը դարերէ ի վեր կը սքար ու քրտինք կը թափեր սուլթանեանները սնուցանելով, ոչ տուն մնաց, ոչ եկեղեցի, ոչ վանք և ոչ այլ ինչ։ ամեն ինչ աւերեցին տարամտաբար, շատ մը խաբէութիւններով ձեռք բերած քահանաներն ու երկրագործներն չարաչար սպանեցին, գլուխներն սրերով կտրելով։ Ալ ինչ ըսեմ, այդ ձերմակ փաթաթած նենգամիտ ու գարշելի գլուխներէն ինչքան որ դուրս եկաւ, գործադրւեցաւ։ Ո՛հ, զուելի արարածներ, զորս աստ պատմել կոպտութիւն և մարդկային պարկեշտութեան դէմ լուսանք կը համարիմ։

Վարդահան գիւղն, որ 115 տունէ կը բաղկանար, հազիւ 6 մարդ կարողացան կեանքերնին ազատել։

Երկեցիք ունեցած զէնքերնին ձեռք առնելով՝ մեծ քաջութեամբ չորս օր շարունակ կուեցան։ Տաճիկներն երեք անգամ յարձակում գործելով՝ ետ մղւեցան։ Զորորդ անգամին 5000 հոգւոյ սոււար բազմութիւն մը դարձեալ յարձակեցաւ։ Ձինուորներու ու խուճանի դէմ կուրծք տուող և առաջնորդող Յակոբ Գրիգորեան, Ոսկէան Խաչատուրեան, Սահակ Մեքեսեան, Յովակիմ Ուստա-Սիմօնեան, Առաքել Սիւքիասեան և այլ շատ մը կորիճ երիտասարդներ, կուեցան արիաբար, մինչև որ ռազմամթերքնին հատուցին և ապա ինկան։

Լուսհոնք գիւղն վրայ նախ 200 հրացանաւոր գնացին։ 40 հայեր դէմերնին ելնելով, ամուր կերպով զիրենք ետ կը մղեն։ պահ մը վերջ թշնամին եռապատուած կրկին կուգայ։ Այս անգամ մերոնք յուսահատ կուր մը մղելէ վերջ, տեսան որ ալ մթերքնին հատաւ, տեղի տւին՝ անտառներն քաշելով։ Թէև գիւղը ուրիշ տեղաց պէս գերեզման դարձաւ, ինչպէս և մօտակայ ս. Լուսաւորիչ վանքն աւերակի փոխւեցաւ։

Պալախօ, Ռուշտիք գիւղերն թէև ուրիշ մի քանի

գիւղացիներու պէս մահմեդականութիւնը ընդունեցին ճնշման տակ, սակայն Ձէքիի զինուորներն ասոնց ամենը ի մի հաւաքելով՝ գլուխնին մէկիկ մէկիկ կտրտեցին կացնիւով։

Ղօփուզ, Քասնթա և այլ գիւղեր, որք թէև պատրաստականութիւն ունէին դիմադրելու, բայց կառավարութիւնը ու պաշտպանութիւնը պատգամաւորներ ղրկելով երգենցան, որ եթէ զէնքերնին յանձնեն՝ իրենց բնաւ վնաս մը պիտի չըլլայ և կը յաջողին։ Սակայն հայերն խաբելէ վերջ, կրակի ու սուրի մատնելով՝ զո՛հ կերթան խուճանին մոլեռնութեանց ու վայրագ կրքերուն։ Շատ խղճալի էր քասնթացի հայուհեաց ինքնասպանութիւններն. ամենը մէկ մէկ դառն մեջոցներու դիմեցին և շատեր մեծ ջրհորներու մէջ ինքզինքնին նետեով՝ խեղդամահ եղան։ Ս. Քրիստափոր մեծ վանքն ալ աւարի առնելէ վերջ՝ եկեղեցին շուտով մզկիթի փոխեցին։

Ո՞ր մէկը կարելի է նշանակել, ամեն հայ իրարմէ թշուառ, ամեն տան շէմք սրբապղծւած ու արեամբ ներկւած։ Բոլոր գիւղերն կը ներկայացնեն իբր մոխրի կոյտեր, արտերն ու դաշտերն ամայացած, խոտի ու երգի փեղեցիկ դէզերն ալ չեն երևար... Ամեն դի սև սուգ ու տխրութիւն... մէկ կողմէն կրօնափոխներ գլուխիկոր կանցնին՝ արևուն նայել իսկ ամաչելով, միւս կողմէն ալ բորիկ, մերկ, անօթի թշուառուհիներ իրենց գրկի մանկանց հետ ցեխերու մէջ կը դեգերին։—Մո՛ւթ է աշխարհն իրենց համար... ցուրտին, քամիին ու կարկուտին հարւածներու տակ կը հեծեն ու կը հառաջեն ողբալով անցեալն ու ներկան։

—Այս ընդհանուր խառնակութեան միջոցին, ամբողջ Բաբերտի գիւղերու մէջ զոհւածներու թիւը որոշել դժուար է, բայց միջին հաշուով կենթադրւի իբր 2500 հոգի, որոց 100-ին 10 իգական սեռէ են։ Իսկ ողբ ու կորած հայուհիներ շատ կան։ Այժմ ով որ աչքի առջև կապրի, խեղճ ու օգնութեան կարօտ է, ի՞նչ ընէ, կրնայ մուրալ զիրենք կողոպտող ու իր սիրելիներն մահացնող գաղաններէն։ Ո՛հ, ի՞նչ անբնական իրականութիւն։ Տներն բան մը մնացած չէ. այն ամենը, որ չեն կարողացած տանել, ոչնչացուցած են։ Բնակարան չկայ, գրեթէ ամենն ալ այրւած կամ քանդւած, բնապետքի մը չեն ծառայեր։ Ապրողներ կը նախանձին ամենաշատ հալածուող անասունի կեանքին իսկ, ինչու որ զուրկ են ինքնապաշտպանութեան ամեն միջոցներէ։—

Չլառ դաշտեցին մինչև հիմա արիւն ու քրտինքը յղրուշով մարմնացուցած, տարւէ տարի միլիոններ կուղարկէր սուլթանի սնուակին։ Կթան կով մըն էր, սնուցանող գայլերու ձագերն։—Չգաց իր ողորմելի լինելը և իր կուրծքին մէջ ծնած ապստամբական ոգին դեռնոր քայլ կառնէր,—վրայ հասաւ իր կեղեքիչը. առաջ զէնքը թշնամիին ձեռքն էր, իրեն բաժին կը մնար լոկ մահ։—նոր հասկացած էին՝ թէ ասանկ բարբարոս երկրի մը մէջ, իրենց դաւանած աւետարանը գէնրով միայն կապրի...

Ինչ որ է—մեռնողը միշտ բռնութիւնն է. արիւնը մեզ չեմքստեցներ։

Ահա շարք մը աւերակ գիւղեր, որք լիբէ Սուլթան Համիդին թագաւորութեան արդար կնիքը կը կրեն...

Ա Յ Ն Թ Ա Պ Ի Յ

Այնթապի դէպքի մասին հետեւեալ դոյզն տեղեկութիւններն առնւած են: Առտորածն սկսած է նոյնմ. 16 (Տ. տ.) առաւօտեան և տեւած է երեք օր շարունակ սպանւածներուն թիւն է 3-400 կամ ըստ ոմանց 800-1000, և նոյնչափ վիրաւորեալ. այրւած են 300-400 տներ մեծ մասամբ աղքատներու, բոլոր շուկան կողոպտւած է, մերկութիւնն և անօթութիւնը մի խօսքով խեղճութիւնն աննկարագրելի է պաշտպանւած են մասամբ մը այն տները, որոնք թաղային մեծ դռներ ունին. ողջ մնացած բոլոր աչքի զարնող անձնաւորութիւնները բանտարկւած և խիստ հսկողութեան ենթարկւած են. յարաբերութիւնները խզւած են, ոչ միայն դրսի, այլ և նոյն իսկ դրկից տներու հետ. թըքերէն ոմանք խղճահարւելով այսպիսի զարհուրելի կոտորածի մը ազդեցութենէն և կամ ուրիշ հաշիւներէ առաջնորդւելով՝ աշխատած են մասամբ մը առջևն առնել, բայց չեն յաջողած:

Վ Ա Ն Ի Յ

Մենք հոս չենք կրնար տունէն դուրս ելնել, եթէ համարձակինք, անմիջական վտանգը պատրաստ է. հիմա հարուստ ու աղքատ մէկ են, բոլոր արմախքնիս ոչնչացաւ. մեր նախնիքներու տնկած ծառաստանները այսօրւայ համար էին—պարուստ չունենալով ծառերու կանաչները կուտենք և կտրտելով թաց թաց կը վառենք: Գիշերով երեք եղբայրներ տարին Վարապետին փողոցին մէջ կախեցին. պատճառը հարցնողներուն կը պատասխանէին՝ թէ «հայտէ կեաւուրներ, մեր թագաւորին՝ հրամանն այս է, պէտք է կատարենք, որ արքայութիւն երթանք»: Գիշեր ատեն Սճեան Յարութիւնին տունը կողոպտեցին ու զինքն ալ սպանեցին: Խեղճին քոյրը, հէգ Սաթիսիկը բռնութեամբ քաշեցին տարին, ուր, սակայն չենք գիտեր:

Ք Է Մ Ա Խ Ի Թ Ա Վ Կ Ն Ե Ր Գ Ի Ի Ղ Ի Յ

Մենք ամեն վայրկեան մեռեալներուն կրնենք, որ դուրս ելէք գերեզմաններէն մենք պառկենք, այնքան անտանելի դարձած է մեր կացութիւնը: Մեր քաշածները աննկարագրելի են, արիւն արցունքը միայն կարող է բացատրել մեր տառապանքը: Քիւրդերն եկան նախ ոչխարներուն մէկ մասը տարին ու երկու մարդ սպանեցին, երկրորդ անգամ գալով մնացած ոչխարներն ու ամբողջ գիւղը կողոպտեցին: Կառավարութիւնը փոխանակ որ և է օգնութիւն հասցնելու, մեր անձին պաշտպանութեան միակ միջոցն եղող քանի մը հին զէնքերն ալ բռնեց հաւաքեց ու մեզ թողով բոլորովին անօգնական՝ բարբարոսներու գազանութիւններուն մատնեց: Այնուհետեւ եկան քիւրտերու դրացի թուրքերը և սկսաւ գիւղի վրայ սաստիկ հրացանաձողութիւն մը, որ անընդհատ բաւական երկար շարունակւեցաւ. մենք ստիպեցանք թողուլ գիւղն ու հեռանալ,

երեսի վրայ ձգելով անպաշտպան կիներն ու մանուկները: Միւս բոլոր հայ գիւղերն ալ նոյն վիճակն ունեցան. բոլորը թալանեցան, ոչ անկողին և ոչ հագուստ մնաց. այս բոլորը կատարեցան օր ցերեկով, կառավարական պաշտօնեաներու աչքին առջև:

Ինչպէս մեզ գրում են, մի ինչ որ պարոն, կամ ինչպէս նամակագիրն է անւանում՝ մի «արտիստ», մի բանախօսութեան ժամանակ յանդգնել է Բահրի և Ֆէրիգ փաշաների վիրաւորող դաշնակցական հասարակիչներին անւանել «բառիս բուն նշանակութեամբ սրիկայ»: Սրիկայ են անւանում այն հերոսները, ժողովուրդի այն քաջ զաւակները, որոնք, արհամարհելով ամեն վտանգ, տանջանք, սարսափ ու մահ, հերոսաբար, օրը ցերեկով, ճակատ առ ճակատ գնդակ են արձակում՝ պատժելու սուլթանի բարձր պաշտօնեաներին, հայ ժողովուրդին այնքան չարչարանքներ ու տանջանքներ պատճառողին, երիտասարդ կեանքեր բանտերում մաշեցնողին ու մահացնողին, գիւղեր ու աւաններ աւերողին, որը իւր այդ աւերող թաթը հասցրել էր մինչև Պարսկական սահմանները, մտել էր Դերեկ ու Սալմաստի հայաբնակ գիւղերը, և վերջապէս որը, երիտասարդ Մանուկ Շատուրեանին կախաղան հանց, յեղափոխականներին սարսափեցնելու համար: Այսպիսի մի հրէշին պատժողներին «սրիկայ» են անւանում: Սրիկայ են անւանում ժողովուրդի այն հերոս զաւակներին, որոնցով միայն կարելի է ոգևորել և նրանց անձնազոհութեան ու կատարած գործի առջև գլուխ խոնարհեցնել. գործ, որ իւր տեսակում եղական է մեր յեղափոխական կեանքի մէջ: Առաջի անգամն է, որ մի հայ և այն էլ դարերով սորկացած հայը յանդգնութիւն է ունենում փաշաների վրայ գնդակ արձակել՝ մահով պատժել: Եւ փոխանակ այսպիսի անձնազոհներին ակնածութեամբ վերաբերւելու, պարծենալու նրանցով ու նրանց արած գործով, նրանք ամենակեղտոտ ու լիւր կերպով հայհոյում են: Ի՞նչ անուն տալ նրանց... յետ դարձնել արտասանած խօսքերը, քիչ է ուստի և թողնում ենք ժողովուրդի դատաստանին:

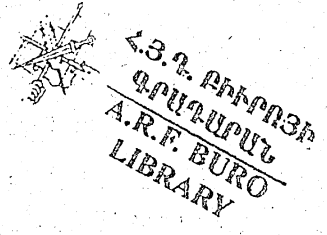
Մեզ կը մնայ ցաւել, որ այս արտասուքի և արեան րոպէում ստիպւում ենք անձնազոհների պատիւ պաշտպանել, թէև նրանց հայհոյողներին արհամարհելը անգամ պատիւ է, բայց այդ մենք արինք, որովհետև այդ խօսքերը ծափահարւել է «ուսանողներից», որոնց մեզ կը մնայ միայն խղճալ...

Թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար, ստիպւած ենք մեր նոր հասցէն դարձնել «ԱՐՄԷՆ-ԳԱՍՊԱՐ» որի վրայ հրաւիրում ենք առանձին ուշադրութիւն: Խմբագրութեան հետ թղթակցողներից խնդրում է բացառապէս դիմել այդ նոր հասցէով:

Դաշնակցութեան անձամօթներից խնդրում է թղթակցութեան և ներխառնութեան համար դիմել:
Armène-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).
L. Boole, 15, Augustus Rd. Hammersmith, W. London.

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան:

ԴՐՈՇՆԿ

„ՀԱՅ ՅԵՂԱՓՈԽԱԿ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ“ ՕՐԳԱՆ

ՅԱՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայկական հարցը դիպլոմատիական տեսակետից կարծեք մտել է իւր քարացման շրջանի մէջ. մի քանի ամիս առաջ այդ յուզող ու երկիւղ պատճառող խնդիրը, այսօր կարծեք մոռացութեան է տւած, ոչ ձայն, ոչ ծպտուն: Հայկական հարցը, որ ամբողջ աշխարհը մի քանի անգամ դղողացրել է, որ հարիւր հազար զոհ է արել, ուզում են թաղել, այդ երբեք չի յաջողւիլ թաղել Հայկական հարցը, այդ կը նշանակէ թաղել հայ ժողովուրդը, և որն է այն գերբնական ոյժը, որ իւր հարւածով կարող է մեռցնել կենսականութիւնով լի հայ ժողովուրդը:

Մենք շատ լաւ գիտենք, որ այդպիսի դիտումներ կան. այս դիպածում մենք չենք խօսիլ սուլթանի կառավարութեան մասին, այդ աւելի քան պարզ է: Բայց մենք մատնացոյց կը լինենք սուլթանի կառավարութեան ընկերակցի վրայ, որը հայ ժողովուրդի վերաբերմամբ նոյն քաղաքականութիւնն ունի, ինչ որ ինքը՝ սուլթանը տարբերութիւնը միայն կայանում է միջոցների աւելի կամ պակաս բիրդ լինելուն մէջ. այդ ցարի կառավարութիւնն է:

Ցարի կառավարութեան քաղաքական դիտումներն ու ձգտումները յայտնի են. Պետերբուրգը վաղոց իւր աչքը յառել է Պոլսի վրայ և իւր այդ նպատակին հասնելու համար, նա միշտ օգտւել է սուլթանի կառավարութեան վայրկեայ բարբարոսութիւնից՝ քայքայելու Օսմանեան պետութիւնը՝ Բոսնիոյի գահը բարձրացնելու նրա աւերակների վրայ, սլաւոն ու բրիտանոնեայ ժողովուրդների պաշտպանութիւնը պատրւակ բռնելով. ուրիշ խօսքով, ցարի կառավարութիւնը իւր քաղաքական նպատակների համար՝ Բիւզանդիոնի համաշխարհային պետութիւն դառնալու և ամբողջ աշխարհին «կնուտով» (մտրակով) կառավարելու համար, կեղեքում է «քաղաքակրթւած մարդկութեան» . զգայունութեան և կրօնի հասկացողութիւնները, ծառայեցնելով նրանց իբրև զէնք, իբրև միջոց: Եւ ցարի կառավարու-

թիւնը երբեք զանց չէ առել ոչ մի դէպք իւր այդ ցնորամիտ նպատակին հասնելու համար: Միւս կողմից Եւրոպական միւս պետութիւնները միշտ արգելք են եղել ցարի կառավարութեան այդ ոտնաձգութիւններին, մասնաւորապէս Անգլիան, ներկայ Ռուսիայի քաղաքականութեան երդւեալ թշնամին, պահպանելու գոյութիւն ունեցող քաղաքական ոյժերի հաւասարակշռութիւնը, անկարող լինելով ընդհանուր համաձայնութիւն կայացնել «կնուտի կառավարութեան» . կնուտով դասեր տալ: Դեռ այս բաւական չէ, մենք տեսնում ենք, որ մի քանի պետութիւններ նրա բարեկամութիւնն են փնտռում, մենք այսօր հանդիսատես ենք այն տեսակ քաղաքական կոմբինացիաների, որոնք կարող են միայն ամօթ ունախատիք բերել Եւրոպային, մանաւանդ 1789 թ. 1793 թ. 21 յունւարի, 1848 թ. 1870-71 թ. Փրանսիային, որին է պարտական իւր ներկայ դիպլոմատիական յաջողութիւններով ցարի կառավարութիւնը: Բայց թողնենք պատմական այդ դառն երևոյթը, այլապէս նա մեզ հեռու կը տանի, և դառնանք մեր խնդիրն:

Օսմանեան պետութեան պատմական դիտումը թշնամին այժմ նրա բարեկամը ու հովանաւորողն է, և մինչև իսկ, հայկական սարսափի մէջ, նրա խրախուսողը: Պատճառները հասկանալի են: Չնայած որ ցարի կառավարութիւնը այժմ դիպլոմատիական տեսակետով աւելի յաջող պայմանների մէջ է գտնուում քան մի որ և է եւրոպական կառավարութիւն, բայց և այնպէս նա ոչ մի հնարաւորութիւն չունի ներկայումս օգտւելու հայկական յետադիմութիւններից: Ներքին մի քանի խնդիրներ, ֆինանսական վիճակը, ծայրագոյն արեւելքում տեղի ունեցող քաղաքական դէպքերը, նրանից պահանջում են «սպառնացող տակտիկայ չբռնել» սուլթանի կառավարութեան վերաբերմամբ: Բայց մինչդեռ հայկական խնդիրը լուրջ բնաւորութիւն է առել շնորհիւ յեղափոխական շարժումների և այսօր միջազգային քաղաքական խնդիր է, քանի որ եւրոպական Յ պետութիւնները միջամտում են այդ հարցում, և, ի՞նչ է այսպէս շարունակելի, նա կարող է ցարի կառավարութեան շահերը վտանգի է ենթարկել, կարող է Տաճկահայաստանից բարձրանալ այնպիսի մի պատնէշ, ինչպիսին եղաւ Բալկանեան թերակղզու վրայ: Եւ եթէ խնդիրը այդ բնաւորութիւնն ստացաւ, պատերազմի վտանգ է

առաջ գալիս, մի բան, որ ներկայումս բոլորովին ցանկալի չէ ոչ միայն Ռուսիային, այլև Անգլիային, ինչպէս և ամբողջ Եւրոպային: Այս մասին խօսած լինելով հարկ չենք համարում վերադառնալ նրան: Այսպէս լինելուց յետոյ, հասկանալի է, որ Ռուսիան պիտի աշխատի ոչնչացնել այդ ծրագրի՝ պատնէշի իրականացումը արգելքներ հանելով և ահա նա դիմում է իւր տրամադրութեան տակ ունեցած միջոցներին:—

Հենց սկզբից, երբ նա Անգլիայի առաջարկութեամբ Ֆրանսիայի հետ միասին ձեռք առին Հայկական խընդիրը, հենց սկզբից նա միշտ երկդիմի, նենգամիտ դիրք բռնեց և ամեն կերպ աշխատում էր հարցը ի վնաս հայ ժողովուրդի լուծել: Եւ իւր այդ նպատակի համար, նա ամենակեղծոտ, ամենաստոր մանեօվքաներ է անում Բօսֆօրի ակերում ու Ելդիզի պալատում: Հենց այն ժամանակ, երբ Տաճկահայաստանի կոտորածը իւր ամենաբարձր կէտին է հասնում, որ կարող էր առաջացնել ամենալարած վտանգաւոր քաղաքական դրութիւն՝ եթէ դիպլոմատիան ամբողջ ուշադրութիւնը այդ կէտի վրայ յառած լինէր, ահա նա մի ճարպիկ խաղով կարողանում է դիպլոմատիայի ուշադրութիւնը հեռացնել սպանդանոց դարձած դժբախտ երկրից, ներան՝ զբաղեցնելով երկրորդ պահականաւի խնդրով: Եւ այս ոչ միայն երկրորդական, այլև սկզբնական հարցի հետ ոչ մի կապ չունեցող պահականաւի խնդիրը նրան յաջողում է ամսից աւելի ձգձգել, մինչև որ դահիճը իւր զոհերի հետ հաշիւը կը վերջացնէր, մինչև որ Տաճկահայաստանի հայ ժողովուրդը, իւր անպաշայ այդ խոչընդոտը կը հարթէր: Այդ նրան յաջողեց Ռուսական դիպլոմատիան լաւ յաղթութիւն տարաւ, նա կարողացաւ վարագուրել հարիւր հազար մարդկային զոհերը, աւերակ դարձած երկիրը:

Պահականաւի խնդրում Ռուսիայի ներկայ դիպլոմատիան երևում է իւր ամբողջ կեղդոտութիւնով, երևում է Բիսմարկեան քաղաքականութեան հետեւելու մէջ, որ մարդկային չէ, այլ գաղանային, որի համար նպատակը սրբում է միջոցը: Ռուսական դիպլոմատիան բարձրացնում է երկրորդ պահականաւի խնդիրը, նոյն դիպլոմատիական վարագործի յետեւից հարեմի լակոտին խրախուսում է ընդդիմադրելու: Նոյն դիպլոմատիան կուրացնելու, խաբելու համար քաղաքակրթւած աշխարհը, ինքը առանց արեան բծի մնալու, այն աստիճանին է հասցնում իւր ստորութիւնը, միայն թէ նպատակին հասնի, որ նոյն իսկ իրենց վեհապետին են խառնում այդպիսի մի խնդրում և ցարը միջամտում է՝ այնպիսի մի ժամանակ, երբ դրանից մի քանի շաբաթ առաջ նրա գահակիցը՝ սուլթանը նամակով դիմել էր մի սոսկ մինիստրի և խնդրել, որ իւր և իւր երկրի համար ձառ խօսի: Ռուսական դիպլոմատիան այն աստիճանի լրբութեան է հասնել, որ մինչև իսկ չի քաշում ստո-

րանալուց: Բայց 19-րդ դարու վերջին դիպլոմատիան թքել է բոլոր այն յատկութիւնների ու արժանաւորութիւնների վրայ, որոնք մարդկային են և դեկալարում են պետական ու միապետական շահերով:

Մենք չենք կարծում, որ եւրոպական դիպլոմատիային յայտնի չլինէր Ռուսիայի այս ստոր խաղը. բայց եթէ մինչև իսկ Ելդիզի հարեմային ու ճահճային մթնոլորտում դժւար էր այդ տեսնել, նրանք կարող էին նրկատել գաւառներում, կոտորածի ժամանակ, թէ ինչ դիրք էին բռնել և ինչպէս էին վերաբերում կոտորածին ցարի կառավարութեան ներկայացուցիչները հիւպատոսները:

Որ Տաճկահայաստանում տեղի ունեցած կոտորածը եղել է ցարի կառավարութեան հաւանութեամբ և անկեղծութեամբ, դորանում ոչ մի կասկած չկայ. փաստերը իրենք են խօսում: Սուլթանի կառավարութիւնը չէր համարձակիլ այդպիսի յանդուգնութեամբ իւր ծրագիրը ի կատար ածել, եթէ նա խրախուսող չունենար և այդ խրախուսողը կարող էր լինել միայն ցարի կառավարութիւնը:

Այս հաստատելու համար մենք ունինք շատ փաստեր, որոնցից յիշենք մի քանիսը. Տրապիզոնի ուսու հիւպատոսը կոպտաբար մերժեց կոտորածի ժամանակ իւր հովանաւորութեան տակ առնել ապստան խնդրող տաճկահայատակ հայերին, ասելով՝ «դուք արժանի էք»: Կարինում կոտորածը սկսւում է ուսու հիւպատոսի Շաքիր փաշայի մօտից դուրս գալուց միայն մի քանի րոպէ յետոյ. իսկ մինչ այդ, նոյն հիւպատոսը գիշերները միշտ Շաքիրի հետ էր անցկացնում: Իսկ Ղանի հիւպատոսը ամենալիրը կերպով յայտնում է՝ «եթէ մեր պետութեան մէջ հայերը այդպէս ապստամբէին, մենք աւելի խիստ կը վարւէինք»: Բաւարար չե՞ն սրանք, չե՞ն հաստատում՝ որ սուլթանի կառավարութիւնը խրախուսել և մինչև իսկ անկեղծ է: Եւ դեռ բաւական չէ այդ բաւական չէ, որ նա ունեցել է մեծ բաժին այդ սպրտափներում, բաւական չէ, որ նա ճարպիկ մանեօվքայով յաջողեցրեց վարագուրել կոտորածը, նա ամենանամօթ կերպով յանցանքը ձգում է հայերի վրայ ու վերջիններիս է դատապարտում: Կ. Պոլսի դեսպանի անխիղճ հեռագիրը հայոց կաթողիկոսին և նրան արած դիմումները ու գործ դրած ճշունները պատրիարքի վրայ, աչք ծակող փաստեր են՝ հաստատելու ցարի կառավարութեան գործած անամօթութիւնները: Եթէ սրանք էլ բաւական չեն, մենք ի նկատի կուենանք Հայկական հարցի միջազգային բնաւորութիւնը մի կողմից, իսկ միւս կողմից, որ հայկական տարրը ուսուց կառավարութեան համար «հաճելի» մի տարր չէ՝ իբրև ոչ լուծուող և ընդդիմադրող: Եւ քանի որ անուղղակի ձանաձարհով նա կարող է իւր նպատակին հասնել և այն էլ ուրիշի միջոցով, ինչո՞ւ չանել ինչո՞ւ ու-

րիշի ձեռքով կրակից շագանակներ չհանել...

Այդ բոլորից յետոյ, նա սպիտակ-տէրրօր է սկսում իւր պետութեան մէջ հայերի վերաբերմամբ, և մինչև իսկ իւր ճնշող թաթը մեկնում Պարսկաստան: Նա սկսում է ամենախիստ կերպով հետևել յեղափոխական շարժման և իւր բանտերը լցնել հայ երիտասարդներով, որոնց մեղքը նրանուամբ է կայանում, որ ինտելիգէնտ են: Յարի կառավարութիւնը ձեռք տւած սուլթանի կառավարութեան՝ Հայկական Յեղափոխական շարժումը խեղդել է ձգտում: Նա այս սակոսիկայով ուզում է երկու նպատակի հասնել՝ թէ ջլատել յեղափոխական շարժումը և իր դէմ գրգռելով հայ ժողովուրդը, նրա ուշադրութիւնը հեռացնի Յաճկահայաստանից և թէ առիթ ունենայ աւելի խիստ վարելիւր ուսնահայերի հետ: Յարի կառավարութիւնը աժան-պրօվօկատորի (agent provocateur գրդիչ-գործակալի) դեր է կատարում: Բայց այսօրայ պրօվօկատորին կարող ենք հաւատացնել, որ հայ յեղափոխականները գիտեն՝ թէ իրենց դերը ու կոչումը, թէ իրենց ոյժը, և թէ լաւ են ճանաչում իրենց թշնամիներին. ոչ մի պրօվօկացիա չի կարող իւր նպատակին հասնել, չի կարող հայ յեղափոխականներին դուրս բերել իր ներկայ գործունէութեան սահմաններից. թէ բանտարկութիւնները, թէ խստութիւնները, թէ անմիտ ու տղայական խուզարկութիւնները և այլն, կարժանան արհամարհանքի և սառն վերաբերման:

Մասնացոյց լինելով ցարի կառավարութեան բռնած դիրքի վրայ, ցոյց տալով, որ նա այժմ պրօվօկատորի դեր է կատարում, մենք յայտարարում ենք կրկնելով՝ որ նրան երբէք չի յաջողիլ հայ յեղափոխականներին դուրս բերել իրենց գործունէութեան սահմաններից, չի կարող նրանց ջլատել ու գործունէութեան մէջ բաժանումներ առաջ բերել. որքան էլ նա, ցարի կառավարութիւնը վստահ լինի իւր ֆիզիքական ոյժի վրայ, բայց և այնպէս հայ յեղափոխականը հաստատ կը մնայ իւր կոչմանը և կը շարունակի կռիւր:

Թող ինչ ուզում են անեն, թող եւրոպական դիպլոմատիան խաղալիք դառնայ ցար-սուլթանական դիպլոմատիայի ձեռքին, թող կոտորեն, բայց և այնպէս հայ ժողովուրդը հաւատարիմ կը մնայ Ազատութեան դրօշակին, բայց և այնպէս, հայ ժողովուրդը, շուտ թէ ուշ, կը հասնի իւր նպատակին—կը կանգնի սուլթանական կառավարութեան դիակի վրայ: Ապագան հայ ժողովուրդինն է:

Գրուած

ՁԷՅԹՈՒՆԻ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆԸ

ՆԻՐՈՊԱԿԱՆ ԹԵՐԹԵՐԻՑ

Փռանսիական Temps թերթը հաղորդում է.— Հաստատում են, որ տաճկական զօրքը Ձէյթունի առջև մի փառաւոր պարտութիւն է կրել: Մարաշի բողոքական եկեղեցիները լիքն են վիրաւորւած զինուորներով, որոնց խնամում են մասիօնարները: Հաղորդում են, որպէս թէ 5-600 հոգուց բաղկացած հայկական երկու գունդ, որոնք ապստամբներին օգնելու էին գնում, Ձէյթունը պաշարող կանոնաւոր զօրքի կողմից մեծ նեղութիւն են կրել:

**

Ըստ Հաւասի գործակալութեան, պատերազմական միսիստըրը նկատելով, որ հիւպատոսական միջնորդութիւնը որ և է հետևանք չպիտի ունենայ, հրամայել է Վեսարիայի վոյսով 1000 մարդ ուղարկել, Ձէյթունը հիւսիւսային կողմից պաշարելու համար:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ՊԱՐՍԿԱ-ՏԱՃԿԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱԳՈՒԹԻՑ

II

Անշուշտ լրացուցիչ տեղեկութիւններ կուզէք ստանալ քաջարի հայդուկային խմբի մասին, որը սահմանազլխից սկսած մինչև Հաջի-Ղալաղ գիւղը չորս օր ու գիշեր անընդհատ կորովի կռիւ մղելուց յետոյ անհամեմատ անհաւասար ոյժի դէմ, զէնքի ոյժով ձեղքեց Համիդիէ գնդերից կազմւած շղթան և մտաւ երկրի խորքերը: Այս անգամ պիտի լռեմ այդ մասին, որովհետև պակասում են ճիշտ տեղեկութիւններ:

Ինչքան ոգևորեցնող է հայ ժողովրդի համար հերոսական մի այդպիսի կռիւ մղած մի բուռն քաջերի կողմից ահագին բազմութեան դէմ, նոյնքան էլ սարսափեցնող էր այդ մանաւանդ քիւրդ ցեղերի համար:

Համիդիէ գնդերը ցեղապետների առաջնորդութեամբ իրենց թոյնը թափեցին գիւղացի հայերի վրայ: Ամբողջ վասպուրականը դարձաւ սպանութեան, թալանի և սոսկալի չարագործութիւնների ասպարէզ: Սուլթանի հայերի նկատմամբ հրամանագրւած ջնջելու ծրագիրը սկսեց գործադրւել ամենայն ճշտութեամբ: Հայերի ստացածքը, տան կարասիքը, նախիրը, ամբողջովին դարձաւ քրդերի սեպհականութիւն. բազմաթիւ գիւղեր այրւեցան, դարձան աւերակ և բնակիչներից նրանք, որոնք կարողացան ազատել իրենց գլուխը, թողին ամեն բան և ապաստան գտան Վանում կամ դայմագամանիստ որ և է քաղաքում, ինչպէս Բաշկալէ, Արձակ և այլն: Իսկ քրդերը հայերից բերած թալանը ազատ համարձակ ծախում են խոյ և Սալմաստ գա-

ւառներում: Մարզկցիների ցեղապետ Շարաֆը, որը անցեալ տարի 500 հոգով յարձակեց Դերիկի վրայ և ամօթապարտ յետ դարձաւ, այս տարի ևս իր մօտ 400 մարդկանցով, նախապէս թալանելով և աւերակ դարձնելով հայաբնակ Բռնաւիկ գիւղը, յարձակեց Վօթուրի վրայ, որը սահմանագլխի վրայ Պարսից բերդն է համարուում: Հայերը և պարսիկները միացած ամրանում են բերդում, վճռելով մինչև վերջին շունչը դիմադրել Շարաֆի ոյժին: Գ ժամ կռիւ մղելուց յետոյ, Շարաֆը երեք դիակ թողնելով՝ ստիպւած է լինում գլխակոր յետ քաշել, որովհետև պարսիկ խանը զինում է հայերին կառավարական հրացաններով և գործի է բերում թնդանօթներն անգամ: Հայերից թեթև կերպով վիրաւորուում է կօթուրցի Գրիգորը: Այնուհետև Պարսից կառավարութիւնը ամրացրեց իր սահմանները զօրքերով, որպէս զի կարողանայ քրդական արշաւանքների առաջն առնել, որը, պէտք է սսած, շատ հաւանական է համարուում:

Սուլթանի կառավարութիւնը չըբաւականանալով հրոսակախմբեր ուղարկելով իր հարևան կառավարութեան սահմանները, նա աշխատում է Պարսկաստանում լաբել մի դիւային մեքենայութիւն, որը, մենք լիայոյս ենք, կը ցնդի օդի մէջ: Իր հիւպատոսների և վարձկան գործակալների միջոցով նա՝ հարձերի սպասաւորը, ձրգտում է խլրտում, ընդհարում առաջ բերել պարսիկների և հայերի մէջ, գրգռելով առաջինների ֆանատիկոսութիւնը: Քանիցս փորձեր եղան, մարդիկ վարձեցան առիթ լինելու մի այդպիսի ընդհարման, սպանելով այս կամ այն մօլլային կամ շէյխին, բայց այդ գաղտնի դաւերը բոլորը բացւեցան...

Նամակիս հետ կցում եմ Աղբակի աւերած գիւղերի և սպանութիւնների նկարագիրը: Պէտք է ասել որ Աղբակում խժգժութիւններ գործողը վերև յիշած մարզկցիների ցեղապետ Շարաֆն է, որը ահա քանի տարի է տաճիկ կառավարութեան կողմից արտօնութիւն է ստացել բնաջինջ անելու Աղբակի հայերին: Քրդերը յարձակուում են Սօրան գիւղի վրայ, գնդակահար անում Յարութիւն անունով երիտասարդին և քշում 300 ոչխար: Նոյն վիճակին են ենթարկուում Բերդակ, Լաշաթ և Բաշ-Գիւղ գիւղերը: Այդ գիւղերում սպանուում են 4 հոգի և Եղիսաբէթ անունով մի կին իր հարսի հետ:

Վերջին գիւղում 6 կանայք օրը ցերեկով գիւղի փողոցներում բռնաբարուում են քրդերից:

Քշում են Առակ գիւղի ոչխարի հօտը, Խաչատուր անունով հային վիրաւորում իր եղբօր հետ, իսկ Ասուածատուր անունով հայի դիակը մինչև այժմ կառավարութիւնը իրաւունք չէ տալիս վերցնելու:

Աւերակ են դարձնում, այրում Պատկան, Մալքաւա, Սօրադեր, Չուխ, Հերեսան, Առակ և Աղբակի գրեթէ բոլոր գիւղերը: Սոսկալի սպանութիւններ, առևանգումներ են տեղի ունեցել գրեթէ բոլոր գիւղերում: Գիւղացիք թողած իրենց գիւղը, տունը, ամեն բան՝ անօթի, մերկ, կենտրոնացել են Բաշկալէում և ապրում են մուրացկանութեամբ...

Բ Ա Ս Ե Ն Ի Գ Ի Ի Գ Ե Ր Ի Ա Ի Ե Ր Ո Ի Մ Ը

II

Դէլի-Պապայի անվեհճեր կուռից յետոյ, երբ քրդաց վայրենի և սովալուկ բազմութիւնն կորագլուխ յետս վերադարձաւ, թէ թուրք, թէ քուրդ ամբոխի և թէ տաճիկ կառավարութեան համար մի անտանելի ցաւ, մի անբուժելի վէրք դարձաւ, որ մի հայ գիւղ պաշտպանել է և բնակչաց կեանքն ու պատիւը պահպանել: Պատաղցի քիւրդ ցեղի ցեղապետը Զրպէթ անուն, ուստիով իւր Մուհամմէդի անւան վրայ, հոկտ. 29-ին գալով Տօդի հայաբնակ (բայց այժմ աւերակ) գիւղը, կսկսին մնացած դռները քանդել, հրդեհել, կոտորել, վերջապէս բռնութիւն, աւերած ու սրբերի շողջողունը միայն կը տեսնէր, իսկ հայ—ոչ երբէք: Դէլի-Պապայի երիտասարդները, իրենց գիւղի շրջակայքը ամրացնելով, կսպասէին այն ըոպէին, որ բաղբը պիտի որոշէր իրենց ապագան ու պատիւը: Ահա քրդաց կողմից լրաբեր մի գալով, գիւղի գիւղապետ Համբար աղա անուն ազնիւ հայի քով, յիշեալ քիւրդ ցեղապետի կողմից կը բարևէ և կը հրամայէ անձնատուր լինել, բայց Համբար աղան պատասխանելով կըսէ. «Թէև մենք, արեան, կապուտ կողոպուտի ծարաւի չենք, բայց եթէ նա դալիս է, մենք պատրաստ ենք ամեն կերպ, մինչև վերջին շունչ դիմադրել, մեռնել և ապա տեսնել մեր զաւակաց գերութիւնն, մեր տանց աւերումը և այլն...» Լրաբերը գեռ չէր վերադարձած, Դէլի-Պապայի երիտասարդներն բարձրացան իրենց պատնէշներն և կազմ ու պատրաստ կսպասէին իրենց սարսափելի ըոպէին: Քիւրդ ցեղապետը, որ մի օր առաջ մի քանի հարիւր հեծեալներով գալով Տօդի աւերակ գիւղը, բոլորովին հողի հետ հաւասարացնելէ վերջ գեռ չէր յագեցած, ուզեց իր պարտութեան վրէժն առնուլ Դէլի-Պապա գիւղէն: Վերոյիշեալ Թար-Խօջա գիւղէն՝ յիշեալ Ղատր յիսնապետը իրա զօրքերով, իւր հետն առնելով Տօդի գիւղի Պոյաճեանց նահապետական և ամենահարուստ տան երկու զաւակներն՝ Վօլտօ և Հայրապետ, իրը թէ ցոյց տան իրենց կողոպուած 500 ոչխարը, հարիւրէ աւելի տաւարները, իրենց տան անթւելի գոյքը և կայքը, բայց հազիւ հասել էին Տօդիի մօտ, Դէլի-Պապայէն ևս մօտ 30 տղեցի հայեր գնացին հաշիւ տալու իրենց վնասների և աւերմունքների: Երբ սրանք ևս այս կողմից հասան իրենց գիւղի մօտ, ահա լուեցին հրացանի ձայներ. քրդերը կը դիմադրեն զօրաց, զօրքերը խոյս կուտան և էլի խեղճ հայերը կը մնան այդ վայրենիների ճանկը: Հայերը լալով ու աղաղակով կը փախչեն, քրդերը հրացանի գնդակները կը տեղացնեն, մի ըոպէում չորս մեռեալ և մի քանի վիրաւոր թողելով դաշտի մէջ՝ հայերը գեռ կը փախչէին և թշնամին հետամուտ եղած կը գոռար՝ «կոտորել կեանքներին»: Եթէ Դէլի-Պապայի դագաթէն պահապան հրեշտակի նման չը հասնէին մի քանի գնդակներ, բոլորը կը կոտորէին... երբ մի քանի վիրաւոր գետին փռւեցին, քրդերը սարսափահար յետ նահանջեցին:

Դեռ սրաներու մորմաքը չէր հանգած, ահա Դէլի-Պապայի կիրճից և Վարինի կողմից լուեց զօրաց փողը

ձայնը, 80 հեծեալ՝ հազարապետով՝ միասին, որոնց հետ մտ 10-15 համիդիականներ: Թէև հազարապետը քրդ-դերուն կը յորդորէ հայերու վրայ յարձակիլ բայց քրդերը՝ այդ արիւնարբու համիդիականները, աւելի բարձր, աւելի ազնիւ կը գտնեն, քան հազարապետ մը, ըսելով որ՝ «մենք անկարող ենք մի այդպիսի դաւ լարելու»: Աերջապէս հազարապետը իւր արիւնուռչտ զօրքերով իջաւ Դէլի-Պապա գիւղը, ապա իւր մտ կանչելով Դէլի-Պապա գիւղի ազնիւ հայ Համբար աղան, նախ խոստումներով, շքանշաններով կը յորդորէ ըսելով՝ «գիտեմ, որ ձեր գիւղում կան երկու երեք հարիւր զինեալ հայ յեղափոխականներ, եթէ ստոյգ չէ, ինչպէս կըլլայ հապա, որ Բասենի բոլոր գիւղերը աւերակ և ամայի դարձան, իսկ ձեր գիւղը ոչ եթէ կը խոստանաս ճշմարիտն ասել, այս րոպէիս քեզ թողակ տալու հրաման կը բերեմ»: Երբ նա անվեհեր կերպով կը պատասխանէ թէ՛ «ընաւ չկան այդպիսի յեղափոխականներ», անմիջապէս զօրքերին կը հրամայէ հրացանի գնդակով խփել:

Գիշեր էր: կանանց և մանր երեխայոց ողբն ու աղաղակը գիւղը թնդացուց. լուր տարածեց, որ յիշեալ Համբար աղան հրացանի գնդակներով կսպանեն: Հասան ծերունի կանայք սրտամորմօք և աղեկտուր լացով հազիւ աղատեցին: Ահա հազարապետ մը, որ հրացանի գնդակներով կը հարցաքննէ խեղճ ժողովուրդը:

Այսօր դեռ րոպէ մը գտայ ազատ նկարագրելու այս անցքերը, մանրամասնութիւնները ի բաց թողով: Ո՞ գիտէ այլ ևս բաղդը գուցէ չըջալողէ մեզ մեր հայ եղբարց արտասովոր անցքերը, վիշտը ու տառապանքը տեսնել ու գրի անցնել: Միայն սա չափ կարող եմ ասել, որ մեր նկարագրածները համեմատելով միացածների հետ՝ սա խաղաղութիւն և երջանկութիւն են համարում:

Կ Ո Տ Ո Ր Ա Ծ Ն Ե Ր

Ե Ր Չ Ն Կ Ա
I

Շատոնց թուրք խուժանին մէջ պատրաստութիւններ կը տեսնուէին հայերը ջարդելու համար: Աերջին օրերս սկսան իրենց գոյնը բոլորովին դուրս տալ և դէս ու դէն տարաձայնել՝ թէ կեալուները պիտի կտրտենք: Հայ ժողովուրդը տեսնելով, որ տարաձայնութիւններն սպառնական երևոյթ մը կսկսին առնել, վճռեց, որ փոխառաջնորդը քահանաներու և ժողովուրդին երևելիներուն հետ դիմեն Ձէքի փաշային և իրենց ցաւը յայտեն: «Մենք, կըսէ պատգամաւորութիւնը, այլևս վստահութիւն չունինք քրդերուն վրայ. մեր ժողովուրդը խանութները դոցելով՝ իրենց սուներուն մէջ պիտի ապաստանի՝ դէթ իր կեանքը ազատելու համար»: Սրիկայ Ձէքին կեղծաւորութեամբ կապահովեցնէ զիրենք, և կը խոստանայ ինք անձամբ հսկել: Քանի մ'օր ալ անցաւ. թուրք խուժանը երթալով կը կատաղի, արիւն

կը փնտռէ խմելու: Դիմում գիմումի վրայ վերջին անգամ, երբ թուրքերը պէտք եղածին պէս պատրաստ էին, Հայաստանի ժանդարմալը-Ձէքին հայերը ծուղակի մէջ լու ձգելու համար, զինուորներ կը հանէ երկուշաբթի օր և փողոցներուն բերանը կը շարէ, իբր թէ կատաղած խուժանին առջևը առնելու համար:

Երկուշաբթի առաւօտ, ժողովուրդը ձարահատ, քիչ մ'ալ Ձէքի խօսքին ապահինելով (վերջապէս կը կարծենք թէ քիչ մը արժանապատուութեան զգացում կունենայ), սկսաւ շուկան ելլել, թէև քիչ մը կասկածոտ: Զինուորները բռնած հայերուն վրայ կը խուզարկէին և եթէ զէնք գտնէին, կը գրաւէին ըսելով՝ «մի՛ վախնաք, թուրքերունն ալ պիտի ժողվենք. դուք անհող ձեր գործերուն գնացէք»: Շատեր՝ դեռ քաղաքի կեդրոնը չը հասած՝ ետ դարձան, կարծես նախազգալով պոսթիկացող փոթորիկը: Վերադի օրերը շքահայ թուրք գեղերուն լուր կը ղզկէր, որպէս զի երկուշաբթի օրերը՝ որ բազարի օր է, զինուած գան և երբ մունետիկը պոռայ, թէ ժամանակը լրացած է, յարձակին հայերուն վրայ և կոտորին:

Թուրքերուն համար ուրախութեան և հարսանիքի օրեր էին այդ օրերը, անհամբեր պատրաստութիւններ կը տեսնէին անպաշտպան ժողովուրդ մը մորթելու համար: Բաւական ժամանակ ո՛ր և է յարձակման նշան չէր երևար, այնպէս որ հայերը անկասկած՝ քաղաքին մէջ տարտղնեցան իրենց գործերովը զբաղելու համար. այդ միջոցին յանկարծ՝ իրարանցում մը, գոռում գոչում մը փրթաւ քաղաքին մէջ. 10000 զինեալ աւազակներ սկսան անխնայ կոտորել անդէն ժողովուրդը. փախող փախողի, լաց, ձիչ, աղաղակ երկնք ու երկիր կը թնդացնէին. թշնամին անթօրէն կը զարնէ, ոչ երեխայի, ոչ կնոջ կը նայի. մէկ կիւրք մը միայն ունի՝ գետինը ծածկած տեսնել հայի անշունչ դիակով և արիւնով: Անոնք, որ կողմակի փողոցներէն կը փախչէին, պահապան զինուորները սեղաներով ետ կը մղէին արիւնկղակ խուժանին գիրկը: Միայն քանի մը սրտոտ երիտասարդներ կարող եղան՝ սեղաներու վրայէ թռչել և ճողոպրել անթիջական մահէն: Քիչ յետոյ բարձրագոյն հրամանով պահապան զօրքն ալ սկսաւ իր շահատակութիւնը կարծես թէ բաւական չէին անգում խուժանին խոցերը, սեղաներն ալ մէջտեղ ելան և այնքան անմեղներու, այնքան ազնիւ հոգիներու արիւնը թափեցին: Երբ անտէր հայ ժողովուրդը ահաբեկ, ծակէծակ կը փախչէր, թուրք աւազակ խուժանը քրդերու հետ խանութները կողոպտել սկսաւ. անթարթի մը մէջ բոլոր հայ խանութները ամայացան, ասեղ մը անգամ չէին ձգեր որ աչքերնիս կոխէինք, և որովհետև այդ ահաբեկն ապրանքը չէին կտրող կրել, աւելորդ մասը ծախեցին ամենաչնչին գնով. 10-20 ոսկի ապրանքը 20-30 դահեկանի կուտային:

Մեռածներուն և վիրաւորածներուն թիւը չափ չունի: Դիակներուն մէկ մասը յանձնեցին Եփրատի որոտահոս ալիքներուն, որոյ մայրական գիրկը Հայաստանի բազմաթիւ անբախտ զաւակներուն յաւիտենական պատանքն եղած է: Քիւրդ մը երդում պատառ կըլլայ թէ ինք իր աչքով տեսեր է 20 դիակներ Եփրատի մէջ նետելին: Իսկ անոնք, որ սեղաներով սպանւած էին,

զինւորները բաՏ և փետտտ առած, սայլերով տարին քաղաքէն Տեոու մասնաւոր փոսերու մէջ թաղեցին, տրտնջալով, թէ «կեալուրներուն սատակածներն ալ իրենց զիններուն պէլա եղան»։—Որպէս զի կառավարութիւնը իր բարբարոսութիւնը ծածկէ, մէկ քանի վիրաւորեալներ և քանի մը դիակներ ալ հայոց բերաւ յանձնեց՝ ցուցնելու համար՝ թէ ինքը պաշտպան է հայերուն։ Վիրաւորեալները անթիւ են. իսկ կառավարութիւնը մեզի յանձնած է միայն 100 մեռած, անոնք ալ անձանաչելի վիճակի մէջ կարելի չէ այդ թշուարներուն վրայ նայել և չանհիծել այս աշխարհը. մարդկային սրտերը չեն կարող դիմանալ։ Բոլոր դիակներն ալ՝ մինչև իրենց շապիկը ու վարտիքը կողոպտած և մօրէ մերկ ձգած են։ Երեք օր վերջը, այդ նահատակները թաղեցան։

Տ Ր Ա Պ Ի Զ Ո Ն Ի Յ

Վեսարիայէն 25 նոյեմբեր թիւ քաշած հեռագրէ մը կը տեղեկանանք՝ թէ հոն ալ կոտորած տեղի ունեցած է,—մանրամասնութիւնք կը պակսին։

—Վարին 25-ին նոյեմբերի (ն. տ.)։ Երրորդ անգամ ըլլալով տաճիկներն վատաբար յարձակում գործեցին. հայերէն 12 մեռեալ, 20-ի չափ ալ վիրաւոր։

Ամեն շարաթ Օսմանեան նաւերն Պոսէն խուճը-խուճը Հայաստանցիներ՝ հսկողութեան ներքև Տրապիզոն կը բերեն, որք քանի մը օր բանտերն չարչարելէ վերջ՝ ձեռքերնին մէկ օրայ բաւելու չափ հաց առած, զինւորներէ շրջապատեալ կանցնեն կերթան՝ բայց ո՛ր, ո՛ր կողմի անդունդը, դժար է որոշել. արդէն ո՞վ կրնայ դիտնալ, ամեն հայ մահաւան դուռն հասած է։

Միւրմէնէի հայոց վրայ յարձակող 1500-ի չափ պաշկպողներ և զինւորներ, որք իրենց անյաջողութենէն յուսահատած Բաբերդի և շրջակայ անգէն գիւղերու վրայ յարձակած էին, վերադարձան անհամար աւարներով ու գերիներով, միայն ճակատուրցի 400 տաճիկներն, 60 հայ աղջիկներու խուճը մը իրենց աները քաղցուցին։ Շատ ու շատ հարսեր ու աղջիկներ ալ իրենց պատին պաշտպանելու համար ինքնասպան եղան, մանաւանդ Քսանթայի հայուհիք, իրենք զիրենք ջրի մեծ հորձորու մէջ նետելով՝ եղբրական մահով ազատեցան բռնաբարութիւններէ, այնպէս որ հետապնդողները, որք ուշացած էին՝ իրենք զիրենք դիակի կոտորի վրայ գտան։

Նոյեմբերի 18-ին Միւրմէնէի տաճիկներն անգէններու վրայ տարած յաղթութենէ քաջալերած՝ կրկին Ալշաք-Ցէրէի ժուճք թաղի հայոց վրայ կը յարձակին ստորաբար. կսպանեն ի միջի այլոց Աւետիս Ցաւլաշեան՝ որ օգտակար ու խելացի անձնաւորութիւն մըն էր։ Նոյն օրը ուրիշ խուճը մըն ալ զապթիկներու ընկերակցութեամբ կը յարձակեն Կիլիմանոս գիւղի Մարդէշ Կոչի վրայ և անուսի գործիչ Յարութիւն Աւճեանը ծանր կերպով վիրաւորելէ վերջ՝ կը յաջողին 10 տուն ալ այրել և թալանել։ Նոյեմբեր 20-ին՝ երկու

օր վերջ՝ տաճիկներն սպանեցին Մարիամ անուն օգտակար կինը։

Հայերն բնաւ չէին կարծեր, որ կրկին և կրկին կառավարութենէն յարձակում կը կրեն, մինչ դեռ անդին սուլթանն ու իր արբանեակներ գիշեր ցերեկ կը մտածեն՝ թէ ինչպէս շուտով հայերն բնաջինջ ընեն։

Այժմ կառավարութիւնը այլ միջոցի մը գիտած է իր զինւորներու և պաշկպողուք գործակալներու միջոցաւ բացարձակապէս կստիպէ հայ գիւղացիներն, որ կրօնափոխ ըլլան. ալ ձեզի կը թողունք երեւակայել անգէն, յուսահատ ժողովուրդին քաշածներն։

Գազան կառավարութիւնը այսքան թափուած արիւններէ չէ յազեցած դեռ։ Ի՞նչ պէտք է ընել։

Ձէ՛, խելք սուլթան, այդ քեզ ընել չի յաջողիր, մենք մեր արեան հեղեղներով քո սև, աղտոտ հողիդ մէկ օր անպատճառ պիտի խեղդենք, և դիտնաս, որ ամենապերճին ըսպէին իսկ մեր այրած սրտերէն թուած արդարութեան ճիշտ անբարոյական դահդ պիտի շանթահարէ։

Յառաջ, մեղ ալ, քեզ ալ, դուն ամեն տեսակ լըրբութիւններ քեզ զէնք շինելով ջանա՛ մեր ձայնը խեղդել։ Մենք, իրաւունքի և ճշմարտութեան զաւակներս, վստահ մեր իրաւանց արդարութեան վրայ, պիտի կրուինք, պէքերնիս վճռական մահաւան յառած ենք, այս կերպ չենք մնար. կամ կապրինք իբր ազատ մարդ կամ կը մեռնինք, կամ մինը կամ միւրը։

Ս Ե Բ Ա Ս Տ Ի Ա Ե Ի Շ Ի Զ Ա Կ Ա Ն Ե Ը

Հոկտ. 31-ին, երեքշաբթի, տեղացի թուրք և դուրսէն եկած քիւրդ խուճանը յարձակեցան շուկայի վերայ և սկսան անգէն հայերը կոտորել և ամեն բան աւարի տար 2ը մնաց վաճառական մը, որուն խանութը չըթալուէր. վայ անոր, որ կը յանդգներ դիմադրել. այդպիսին ոչեարի պէս կը մորթէին։ Մտան մեծ շուկայի մէջ՝ փակած խանութներու, մթերանոցներու դռները կոտորեցին և մէջի եղած բոլոր ապրանքը յափշտակեցին, մերկ պատերը միայն թողուով։ Նիւթական վնասնիս հաշուել անկարելի է։ 40 սենեակ ունեցող պանդոկի մը մէջ, ուր հայ վաճառականք կը բնակէին, այժմ 7 հոգի միայն կայ. բոլորը սրէ անցուցին։ Թըրքաց մօտ հայ թաղերը ողջ մնացող երեք չկայ. հրապարակներու մէջ դիակներ կը գիւղին։ Կոտորածը ստակալի էր։ Մարթիկներու և ատորձանակներու ձայնը օդը կը լեցնէր. խեղճ ժողովուրդը սարսափահար ուր փախչելը չէր դիտեր. ամեն կողմ արիւնը գետի պէս կը հոսէր. աղաղակը, թափած արցունքը նշանակութիւն չունէին Հայրիկի մայրիկ պողոտաներուն աղաղակները մարդու ջիւղերը կը սառստացունէին, մազերը կը քսամնեցունէին. շատերը վախէն նւաղած ինկան Գազանները թէ կին, թէ սղայ անխնայ կոտորեցին և ամեն ինչ շուկայի մէջ թալանելէն վերջ՝ սկսան տուններու վրայ յարձակիլ. հինգ հարիւրի չափ տուն թալանեցին. սպանւածներու թիւը 2170 է, որոց 200-ը կին

է, և 500-ի չափ ալ վերաւոր: Մէկ տունէ 2-3 հոգի մեռած շատ կայ:

Այժմ հայ գերեզմանատունը 200 կանանց և 600 արանց արիւնաթաթախ դիակներ բերւած են: Ողջ մընացողները ներքնատները ծակելով՝ միմեանց հետ յարաբերութիւն կրնան ընել դուրս ելնել ոչ որ կը համարձակի:

Կուրի առաջի պահուն վիճակիս առաջնորդ Թահմիզձեան Պետրոս սրբազանը կուսակալին կը դիմէ և օգնութիւն կը խնդրէ: Կուսակալը կը պատասխանէ, թէ «քանի մը սրիկաներ կը կուրին, ազոր համար ի՞նչ զօրք հանեմ»: Առաջնորդը կը պնդէ, որ հայ ժողովուրդը կը կոտորուի, բազմաթիւ դիակներ ինկած են փողոցներու մէջ, թէ այդ քանի մը սրիկաներու մէջ տեղի ունեցած կուր մը չէ, թէ զօրքի միջամտութիւնը անհրաժեշտ է և այլն և այլն: Կուսակալը կը տնտնայ՝ պարզապէս ժամանակը երկարելու համար: Առաջնորդը կըստիպէ որ անյապաղ զօրք հանէ: Անտան կուսակալը հեռագիր մը կը ցուցնէ և կըսէ՝ «Այսպէս հրաման եկած է մեզի: 24 ժամ պիտի կոտորեն, թալանեն և անկէ վերջը միայն կառավարութիւնը զօրք կը հանէ խաղաղութիւնը վերականգնելու համար»: Քանի մը ժամ վերջը, արդարև, զօրք կը հանէ. ասոնք փողոցներուն բերանը կեցած, փախել ուզող հայերը կարգելէն ու թուրք խուժանին կոտորել կուտային: Կոտորածին զօրքն ալ կը մասնակցէր և փախչողներին կը զարնէին, ըսելով՝ «տահա պիր պօքու եկէ՛մէտինիդ»: Զօրքը նոյն իսկ կը քաջալերէր՝ ու կը գրգռէր խուժանը և փախչողը ցուցնելով՝ «կեափուր իսէ վուրուն» (հայ է նէ զարկէք) կը պոռար. աղբիկներ, հարսեր կը բռնաբարէին ու կսպանէին: Մինչև այժմ տուներու մէջ փակուածները տախտակներու ու չոր գետնին վրայ կը պառկին. ցուրտը արդէն սկսած է, եթէ անմիջական օգնութիւն չըլլայ, ցուրտն ալ մեծ կոտորած պիտի ընէ: Արդէ զատ խեղճ ժողովուրդը նորէն ամեն օր վախի ու դողի մէջ է: Նորանոր դէպքեր անպակաս են. դիւրերուն մէջն ալ սարսափելի կոտորած կայ: Առջասար ըսած դիւրին վրայ քովի տաճիկ գիւղերէն մէկ երկու անգամ յարձակեցան, բայց չի յաջողեցան. վերջը կառավարութիւնը զօրք հանեց յիշեալ գիւղի վրայ, չորսհարիւր հոգի սպանեցին, եզր ոչխար, էջ, ձի ամեն բան քշեցին տարին եկեղեցին քանդեցին, արծաթեղէն, ինչ որ կար յափշտակեցին. միայն պղտիկ մէկ մասը լեռները փախչելով՝ ազատեցան:

Դըտմած գիւղէն հարիւր հոգի սպանեցին և ամեն ինչ առին տարին. ոչ սերմ մնաց և ոչ ձմեռան պաշար:

Նոյեմբ. 28-ին Բուաբերդ գիւղէն Դաւթեան տէլի Սարգիսը բռնեցին, շատ չարչարելէ վերջ՝ Ղօճասար տանենք պիտի ըսելով, տարին գիւղին եզերքը մորթեցին. ապա եկան տղան ալ ուզեցին, բայց տղան փախած էր: Մինչև այսօր անյայտ եղած է. ուրիշ մէկ երկու անձինք ալ սպանեցին, բոլոր ոչխարնին և ունեցածնին յափշտակեցին:

Սեբաստիոյ Քօզնի գիւղին աւագ երեք քահանան և հաճի Թաթեոսը և ուրիշ երեք անձեր ալ մորթեցին: Սարսափահար եղած դիւրացիք ձգեցին լեռը ելան իրենք զիրենք ազատելու համար: Ցակաւին յայտնի չէ, թէ ո՞վ մեռաւ, ո՞վ ողջ մնաց. մանրամասնութիւնք կը

պակսին: Մի քանի գիւղեր՝ որոնց մէջ տաճիկը քիչ է, կառավարութենէն զօրք զրկւած է իրր տաճիկները պաշտպանելու համար: Այդ անօթի դայիքը և անոնց ձիերը հայերը կը կերակրեն: Այս մի քանի գիւղերն ալ այսպիսով կը թշուառացնեն:

* *

Կ Ի Ի Ր Ի Ն

Երկրիս վիճակը գուժելու համար՝ գրիչս ինկածներու արեան մէջ թաթախած կը գրեմ, հաղորդելու համարուով, թէ ի՞նչ պատահեցաւ մեզի:

1895 հոկտ. 31-ին, ահագին բազմութիւն մը թուրքերու, քիւրդերու և չէրքէզներու՝ մօտ և հեռագոյն վայրերէ, այնէ Ազիզիյէ, Ալաիւթան, Կանկալ, Տարէտէ անուն գիւղերէն՝ գունդ կազմած արշաւեցին աւանիս վրայ և սկսան մէկ ծայրէն մինչև միւսը անխնայ կոտորել: Տուները, մտան և յափշտակելով կաթնկեր մանուկներ իրենց մօր գրկերէն, օգին մէջ կը նետէին և յետոյ իրենց սուրերը բարձր բռնելով՝ վրան կը ձգէին և զանոնք շամբուրի պէս կը դարձնէին: Մեր գեղանի կոյսեր և հարսներ լլկեցին, խայտառակեցին, շատերն ալ հետերնին առին տարին կարիճ, անգէն երիտասարդաց բուսները՝ դրանց սեմերու վրայ դնելով՝ կացինի մի հարածով կը թոցնէին. իսկ ծերունիները այրւած, հրդեհած տանց աւերակին տակ թաղեցան, մոխիր դառնալով հրդեհի խարոյկին հետ... Արեան հեղեղներ յորդեցան ամեն հայ փողոցներու մէջ: Այժմ հազարաւոր թշուառներ աստ անդ խելայեղ կը թափառին: Զկայ անոնց վէրքին սպեղանի. անտէր անտէրունչ լքւած են: Ոչ որ կը համարձակի դուրս ելնել, մեռելոց դիակները կը փառն ու կը նետեն հրապարակաց մէջ: Սոյն ահաբեկի կոտորածէն ազատ մնացող ամենափոքր մէկ մասը մերի, նօթի և անտուն է. զի հայը տուն չունի այլևս, ամենն ալ կրակը լափեց ու աւերակ ըրաւ: Գոյք, կարասիք, ուտեստ, ինչ որ կը գտնուէր, յափշտակեցին տարին, այնպէս, որ չորս օր անընդհատ աւար կրելով՝ հազիւ հասցուցին: Ողջ մնացողներն ալ ցուրտէն և քաղցէն մեռնելու վրայ են: Եթէ մուրալու ըլլան, պատառ մը հաց տուղ ալ չկայ, հայը չունի որ տայ. ալ ո՞վ պիտի գլթայ:

Մերի, բոբիկ, գլխիբաց, ցրտին դիմաց դողացողներ անհամար են: Կրակ, կրակ, հաց, հաց աղաղակողներու ձայնը երկինք կը բարձրանայ: 10,000-է աւելի են յարձակող վայրենիք, որք կը պոռան միշտ՝ «մեր թագաւորը հրամայեց մեզի սրէ անցնել բոլոր կեափուրները և յափշտակել անոնց ունեցածը»:

Արդարև, անոնց ամենքը զանազան իրարմէ հեռի վայրերէ, միևնոյն օրը, միևնոյն ժամուռ միասին հաւաքուածը, իրենց կանխաւ պատրաստութիւնը և կառավարութեան մասնաւոր հրահանքը կապացուցանէ, կառավարութեան՝ որ խուլ եղաւ և աչք գոցեց բոլոր բազանային արարքներուն:

Նախատակաւ զոհերու թիւը 1800-ը կանցնի. հետերնին տարած կոյսելու և հարսներու թիւը դեռ

անօրոք է. շատ մ'ալ անյայտ և կորուած անձինք
ունինք: Այս է ահա մեր վիճակը:

Տարէնտէ, Աշոտի, Գարասար, Մանճըլըզ չորս գիւղերն
ալ գրեթէ զուտ հայաբնակ են: Արեւիկի վոյս յարձա-
կող քիւրդ, չէրքէզ և թուրք վայրենեաց ահագին բա-
նակը այս գիւղերուն վրայ ևս յարձակած է: Աշոտի
և Գարասար խաղառ աւերակ դարձած և ընկչաց մե-
ծագոյն մասը սրէ անցուցած են: Տարէնտէ ամբողջ
կողոպտած և բնակիչներուն մի մասն ալ ջարդած են:
Մանճըլըզ գիւղին բոլոր հարստութիւնը՝ ոչխար, հօտ,
տան կարասի, մանաւանդ համանուն հռչակաւոր և հա-
րուտ վանքը բոլորովին թալանած են: Այստեղ ալ կի-
սով չափ մարդու կորուտ կայ: Սով և նեղութիւն տի-
րապետած է ամենուրեք:

Կ Ե Մ Ա Ր Ի Ա

1895 թ. նոյեմ. 18-ին, շաբաթ օր, ցերեկեան ժամ
8 ու քաւորդէն սկսեալ, տեղացի թուրք խուճաւնը
յարձակեցաւ նախ շուկային և հայ վաճառականներու
բնակած պանդոկներու վրայ: Կողոպուտ, աւարառութիւն,
սուր և արիւն կը տիրէր քաղաքին մէջ: Շատ քիչեր
կարողացան թողուլ իրենց կրպակը ու փախչել: Նոյն-
պէս քաղաքիս շուրջ եղող հայ տուններու մէջ ոչ
ոք մնաց կենդանի: Պատուով պանդոկին մէջ 43
հոգի հայ աղքատ կոշիկաւորներուն և ոչ մին պրծաւ
թորաց անողորմ սրէն. եղան այնպիսի տուններ, որու
բոլոր անդամները՝ ծերէն մինչև օրրանի կաթնկեր մա-
նուկը՝ սրէ անցուցին մասնաւոր նպատակաւ: Պէտք
կաւոր «Ազուն Չարը» անուն հարուտ հայաբնակ շու-
կան աւարի տալէ յետոյ՝ քարիւղով ամբողջ վառեցին:
Նիւթական վնասնիս անհամար է, գոհներու թիւը
2000 կը հասնի. աւաղ մեզի: Սոյն աւարառութիւնը
և կոտորածը գիշերուան ժամը մինչև հինգ տեւցի: Ե-
րևակայեցէք այլևս թէ ի՞նչ եղանք...

Եաբալթուն, Իսանլը, Գարակէօլ Սերասնիոյ և Աե-
սարիոյ միջև գտնուած բոլոր հայ գիւղերը աւարի մատ-
ներէ յետոյ, ահագին բազմութիւն մը քիւրդ, թուրք
և չէրքէզ ցեղերու՝ յարձակեցան վերոյիշեալ երեք
գիւղերու վրայ, կողոպտեցին տուններնս-տեղերնիս և
ինչ որ ունէինք անվթօրէն առին տարին:

Գարակէօլ գիւղին վոյս յարձակող Մէօհը-Ալի չէր-
քէզ ձիււորները այնքան նեղութիւն տուին մեզի, զոր
անկարելի է մարդկօրէն նկարագրել: Ստակ պահած
էք՝ ըսելով՝ կանանց վոյս յարձակել, զանոնք անպատ-
ւել սանձարձակ իրենց բոլոր ամբողջութիւնը, գազանու-
թիւնը ի գործ դնել, ո՛հ, չլուած, չըտանուած բաներ ըրին:

Եաբալթունի մէջ հիւրասէր և հարուտ երեւելի հայ
մը՝ կերթայ դրացի թուրք գիւղէ մը անկողին և զգեստ
կը մուրայ այսօր: Մնացեալը կրնաք երևակայել:

Էքրէք և թօմարչա գիւղերու մէջ մարդու կորուտ
չունինք, իսկ գոյթ, կարասիք, ոչխար, արտ և ամեն ինչ
որ ունէինք առին, տարին: Աւարառուները չէրքէզ էին:

ՆՆԻՐԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ

Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան Անտրոնական
սնդուկի մէջ ստացւեցան.

Օ. ք-ից Փ. խ. Բ.-ի միջոցաւ 200 ռուբլի, Դ. խ.
200 ռուբ.:

Արշակաւան քաղաքի Աեդրոնական սնդուկին մէջ
ստացւած են.

Շաբէ խ. 285 դահեկան 21 փարա, Կաղին 200
Ֆրանկ, Հով 20 դհ., Կարապետ Մելքոն 40 դհ., Մա-
նուկ 10 դհ., Արագածոտն խ. 80 դհ., Վարդանեան
խ. 20 դհ., Արշալոյս խ. 35 դհ., Փամիուշտ 10 դհ.,
Յոյս 10 դհ., Յաղթութիւն 10 դհ., Լոյս 20 դհ.,
Մահալալ 60 դհ., Բաֆֆի խ. 20 դհ., Ծմակ խ.
120 դհ., Ենիչէրի խ. 70 դհ., Ապուպիլճ խ. 30 դհ.,
Կայծակ Կ. Ա. 10 դհ., Կացին Մ. Բ. 10 դհ., Վաս-
պուրահանի Աւիւծ խ. 50 դհ., Արծիւ խ. 200 դհ.,
Լախա խ. 15 դհ., Ջեփիւու 12 դհ. 20 փարա, Մա-
միկոնեան խ. 30 դհ., Վրոյր 20 դհ., Օր. Մառի 10
դհ.:

Ջէյթունի ի նպաստ.—Ջէյթուն խ. 4 օսմ. ոսկի,
Շաւարշի ձեռքով հայր և որդի 240 դհ., Պատիկ 10
դհ., Գրիչ 30 դհ., Յոյս 40 դհ., Կրակ 20 դհ., Սէր
10 դհ., Վրէժ 10 դհ., Արգոս 35 օսմ. ոսկի, Աղանի
50 դհ., Էլիզա 20 դհ., Ովսաննա 10 դհ., Թագուհի
10 դհ., Գոհար 10 դհ., Էօժէնի 5 դհ., Վիկտորիա
40 դհ., Արձագանք 60 դհ., Մառի 10 դհ., Յիկին
Մանիկ 10 դհ., Կայծ 10 դհ.:

Վիշապ քաղաքի Աեդ. սնդուկի մէջ ստացւած են.

Յառաջադիմասէր 50 դհ., Ս. 2. 20 դհ., Արծիւ
40 դհ., Աղաբեկ 5 դհ., Ջէյթուն 10 դհ., Նարդ 5
դհ., Ռէջիկ 5 դհ., Եփրատ 40 դհ., Վրէժխնդիր 20 դհ.,
Կացին 5 օսմ. ոսկի, Արամեան խ. 25 դհ., Սնդիկ 56 դհ.:

Օձէն—Նիւթիչ 270 դհ., Ածուխ 40 դհ., Գնդակ-
ներ 104 դհ., Գեորգ 100 դհ., Օձի միջոցաւ Բոլոր
քաղաքէն—Հատու 100 դհ., Քանի մը երիտասարդներ
57 դհ. 20 փարա, Պ. Յ. 20 դհ.,

Բողբ. Սթրալձայի հայ պանդուխտներից 100 Ֆրանկ.
Նանսիի երկրագործական վարժարանի Ֆրանսիացի
ուսանողներից 62 Ֆրանկ:

Շվ. ծ. ք. Յ. 10 Ֆր., Օր. Խ. 10 Ֆր., Օր. Յ. 10 Ֆր.:
Ամերիկ. Մատիսոն ք. — Յ. Ն. 5 դոլար, Բոստոն ք.
Վարաժնունիի ձեռքով 5 դոլար.

Մի ուսանողական երեկոյթից 550 Ֆրանկ:

Թիւրիմացութիւնների տեղիք չտալու համար, ստիպ-
ւած ենք մեր նոր հասցէն դարձնել «ԱՐՄԷՆ-ԳԱՍՊԱՐ»
որի վրայ հրաւիրում ենք առանձին ուշադրութիւն:

Խմբագրութեան հետ լղթակցողներից խնդրում է
բացառապէս դիմել այդ նոր հասցեով:

Դաշնակցութեան անամօթններից խնդրում է լղթակցութեան
և նիւստութեան ամար դիմել.

Armène-Gaspar, poste restante, Carouge (Suisse).
L. Boole, 49, Russel Road, Kensington, London W.

Վիեննա, Դաշնակցութեան ազատ տպարան: